

Цалик Станіслав
Мокрогуз Олександр
Волошенюк Оксана

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

НАРИСИ З ІСТОРІЇ КРИМУ У ХХ-ХХІ СТ.: 1990–2014 РР.

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ
ДЛЯ 11 КЛАСУ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Цалик С. М., Мокрогуз О. П., Волошенюк О. В.

Нариси з історії Криму у ХХ-ХХІ ст.: 1990–2014 рр.: додатковий матеріал для вчителів для 11 класу загальної середньої освіти. Навчально-методичний посібник / Цалик С. М., Мокрогуз О. П., Волошенюк О. В. / За редакцією Волошенюк О. В., Євтушенко Р. І. — Київ: Академія української преси, Центр вільної преси, 2022. — 65 с.

ISBN 978-617-7370-30-6

Перший серед низки аргументів, якими Росія виправдовує окупацію Криму, – це нібито належність півострова до етнічних «слов'янських земель». Цей посібник містить матеріали до занять з історії та громадянської освіти (11 кл.) і досліджує як відбувалося повернення кримських татар на історичну батьківщину та питання адміністративно-політичного статусу Криму. Також у фокусі — процеси тимчасової окупації російськими збройними силами АР Крим зимою 2014. Посібник пропонує низку завдань з формування навичок верифікації джерел, зокрема візуальних, і критичного мислення. Авторський колектив об'єднав відомого історика та есеїста Станіслава Цалика та експертів Академії української преси.

Цалик С. М. (розділ 1-13), Мокрогуз О. П., Волошенюк О. В. (тестові завдання до розділів 1-13)

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Вкрасти Крим: спроба перша	5
Розділ 2. Кримські татари разом з українцями	10
Розділ 3. За крок до війни	15
Розділ 4. Сепаратисти починають і програють	21
Розділ 5. Вкрасти Крим: спроба друга	24
Розділ 6. Нове обличчя півострова.....	28
Розділ 7. Вкрасти Крим: спроба третя	32
Розділ 8. Земля незабутих предків	37
Розділ 9. Як підживлювався «російський міт» Криму	40
Розділ 10. Переляк очільника Кремля.....	45
Розділ 11. Два кроки і новий орієнтир.....	50
Розділ 12. Вкрасти Крим: спроба четверта	55
Розділ 13. Крим у полоні	60
Про авторів	64

ВСТУП

Новітню сторінку своєї історії Крим перегорнув в останні роки існування СРСР, коли новий радянський лідер Михайло Горбачов, намагаючись вивести країну з глибокої кризи, започаткував курс на реформи — економічні та політичні. Це відкрило можливості для національних рухів — і українського, і кримськотатарського. Навесні 1989-го в Києві заснувався Народний Рух України за перебудову, його головою обрали відомого поета й громадського діяча Івана Драча. І того ж року, теж навесні, в містечку Янгіюлі Ташкентської області Узбекистану була утворена Організація кримськотатарського національного руху. Її очолив відомий правозахисник і дисидент Мустафа Джемілев, якого за політичні погляди п'ять разів кидала комуністична влада за ґрати, а потім він перебував на засланні в Якутії.

У листопаді 1989-го після численних громадських виступів кримських татар, які вимагали дозволу повернутися на рідний півострів, Верховна Рада СРСР засудила депортацію 1944 року. Знадобилося 45 років, щоб нарешті назвати злочин злочином.

Кримські татари почали масово повертатися з місць заслання на рідну землю.

Яким був на той час сонячний півострів? За результатами Всесоюзного перепису населення, кількість мешканців становила 2 430 495 людей. Але корінні народи Криму перебували в абсолютній меншості: кримські татари — 38 365 осіб (1,58 %), караїми — 882 особи (0,04 %), кримчаки — 604 особи (0,02 %). Натомість більшість кримчан становили росіяни — 1 629 542 особи (67,05 %) та українці — 625 919 осіб (25,75 %). Кількість білорусів, вірмен, євреїв, греків, поляків, німців, турків, молдован, болгар та представників інших народів (разом) не перевищувала 4 %.

Але для кримських татар усе тільки починалося — і боротьба за свої права в Криму, і рух за національно-територіальну автономію. Протягом дальших трьох десятиліть їхній вплив на півострові невпинно зростатиме, а відсоток кримських татар станом на початок 2014 року становитиме вже 10,57 %.

Цей матеріал можна використати під час проведення занять з історії України в 11 класі. Це стосується розділу 4 навчальної програми, «Відновлення незалежності України», де розглядаються такі питання: «Створення Автономної Республіки Крим. Меджліс кримськотатарського народу» та розділу 5, «Становлення України як незалежної держави», який звертається до таких питань: «Повернення кримських татар на історичну батьківщину. Питання адміністративно-політичного статусу Криму».

В інтегрованій навчальній програмі з історії для 11 класу «Історія: Україна і світ» цей матеріал може бути використаний під час вивчення розділу 5, «Революційні зміни в Європі. Проголошення незалежності України», де пропонується розглянути питання: «Лібералізація суспільного та культурного життя. Національні рухи».

Академія української преси висловлює подяку за надані фотоматеріали та консультативну підтримку голові ГО «Центр громадської просвіти «Альменда» Валентині Потаповій та її колегам, учасникам Євромайдану та Революції гідності в Криму в 2013–14 роках.

Розділ 1

ВКРАСТИ КРИМ: СПРОБА ПЕРША

8 березня 1990 року на засіданні Центральної ради Організації кримськотатарського національного руху утворили робочу групу для вивчення можливостей проведення Курултаю — національного з'їзду кримських татар.

Фактично йшлося про II Курултай, адже попередній збирався в Сімферополі в листопаді 1917 року, після того як Українська Центральна Рада, очолювана Михайлом Грушевським, оголосила основним суб'єктом самовизначення на півострові саме кримськотатарський народ. У роботі I Курултаю взяли участь 76 делегатів (серед них — 4 жінки), ухвалені рішення були, без перебільшення, історичні: проголосили утворення Кримської народної республіки та ухвалили її Конституцію. Більшовики, захопивши Крим наприкінці січня 1918-го, оголосили про розпуск Курултаю, і протягом дальших 72 років він більше не збирався.

Відродження представницького з'їзду кримськотатарського народу відбувалося так. 23 вересня 1990-го відбулись установчі збори Організаційного комітету з підготування II Курултаю. Ухвалили, що делегатами будуть 255 людей, яких обиратимуть за принципом «1 делегат від 1000 осіб» у всіх регіонах, де мешкають кримські татари. Отже, квоти такі: з Криму — 129 делегатів, з Узбекистану — 88, з Росії — 16, з решти України — 9, з Киргизії — 4, з Таджикистану — 3, з Литви — 3, з Латвії — 1, з Казахстану — 1, з Абхазії — 1.

Цей процес збігся в часі з так званим «парадом суверенітетів» — конфліктом центральної влади СРСР з союзними республіками, які одна за одною ухвалювали декларації про суверенітет, встановлюючи пріоритет власного законодавства над загальносоюзним. Першою почала Естонія в листопаді 1988-го, нарік свій суверенітет оголосили Литва, Латвія та Азербайджан, а пік цього процесу припав саме на 1990 рік, коли Декларації про суверенітет ухвалили парламенти 10 республік, серед них і Україна. Ця історична подія відбулася в стінах Верховної Ради 16 липня 1990 року.

Декларація проголосила «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах», а також громадянство УРСР, верховенство Конституції УРСР та її законів над загальносоюзними, право на власні Збройні сили, самостійну міжнародну діяльність, економічну незалежність тощо. І при цьому — жодної згадки про перебування УРСР у складі Радянського Союзу.

«Парад суверенітетів» чітко вказував на те, що Радянський Союз стрімко тріщить по швах — принаймні в тому вигляді, як його утворили в 1922 році більшовики, далі він не існуватиме. Попереду — глобальні зміни. Кримська партійно-радянська верхівка потрактувала «вікно можливостей», що почало відчинятися, як шанс повернути півострів до складу Росії. Першу пробну кулю запустили ще в січні 1990-го, коли на пленумі Кримського обкому заявили про необхідність змінити статус Криму. Результат перевищив очікування: в другій половині того ж року. Кримський обком одержав 8289 листів від мешканців півострова — 75 % дописувачів підтримали створення автономії у складі Російської Федерації, 12 % висловилися за автономію в складі УРСР, решта вважали, що взагалі нічого не варто змінювати або, навпаки, слід підвищити статус до союзної республіки в складі СРСР.

12 листопада 1990 року Кримська обласна рада зібралася на свою позачергову сесію, щоб обговорити призначення референдуму про статус Криму. В залі був присутній голова Верховної Ради УРСР Леонід Кравчук, який переконував обласних депутатів, що для повернення автономії до-

статньо рішення українського парламенту — референдум як такий не потрібний. Проте обласна еліта мала інше бачення ситуації й призначила референдум на 12 січня 1991 року.

Слід зауважити, що таке рішення не було законним, адже в ті часи не існувало законодавчої бази для проведення референдумів. Справді, тоталітарна держава протягом семи десятиліть не цікавилася думками людей з тих чи інших питань, натомість лише видавала директиви й контролювала їх виконання. Потреби в опитуваннях як таких не було. Закон СРСР «Про всенародне голосування (референдум СРСР)» був ухвалений лише 27 грудня 1990-го, коли підготування до кримського референдуму вже йшло повним ходом, але й він не міг слугувати підставою для проведення подібного заходу. Річ у тім, що цей закон передбачав референдум на всій території Радянського Союзу, натомість закону про місцеві референдуми не було.

Саме тому референдум, що його призначила Кримська обласна рада на 12 січня 1991 року, проводили не на підставі закону, а спираючись лише на тимчасове положення, що склав доцент Харківського юридичного інституту Павло Євграфов. Запланований захід правильніше було б вважати плебісцитом, тобто опитуванням громадської думки, що не має юридичних або політичних наслідків.

Кримські татари вирішили бойкотувати референдум. Вони відстоювали національно-територіальну автономію, тоді як облраді йшлося лише про автономію територіальну.

За таких умов у Криму 12 січня 1991 року відбувся референдум, який пізніше назвали найпершим в історії СРСР. Єдине запитання в бюлетені виглядало так: «Ви за відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки як суб'єкта Союзу РСР та учасника Союзного договору?».

Результати такі: з 1 770 841 кримчанина, внесеного до списків, взяли участь у референдумі 1 441 019 людей, з них 1 343 855 осіб (93,26 %) дали відповідь «так». Найбільша підтримка виявилася в Сімферополі (96 %), Алушті (95,34 %) та Джанкої (95,17 %), а найменша — в Севастополі (90,6 %), Керчі (87,23 %) та Красноперекопську (83,65 %).

Це була перша спроба вивести Крим зі складу України.

Організація кримськотатарського національного руху не визнала результатів референдуму, заявивши, що російськомовне населення Криму не може більшістю голосів визначати статус національної території.

Наслідки референдуму могли бути найсумнішими, якби не реакція оновленого парламенту УРСР, обраного 1990 року на перших демократичних виборах. Уже 12 лютого Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки», який чітко визначив, що Кримська АРСР перебуває «в межах території Кримської області в складі Української РСР».

Таким способом Крим набув статусу автономії (щоправда, територіальної, а не тої, якої добивалися кримські татари) і залишився в Україні.

Історію з нелегітимним референдумом можна було б забути, якби в Росії не почали згадувати про нього для виправдання анексії півострова 2014 року. Мовляв, у 2014-му Москва виконала волю кримчан, висловлену в січні 1991 року. Саме такий «аргумент» навів у січні 2016-го так званий «глава Республіки Крим» Сергій Аксьонов: «Референдум 1991 року... то був перший наш крок на довгому та важкому шляху додому, до Росії! Він завершився історичним референдумом 16 березня 2014 року, на якому за возз'єднання з історичною Батьківщиною проголосували майже 97 % кримчан. Два референдуми, розділені роками, — і два майже однакові результати: 93 % і 97%. Знаковий збіг!».

А «голова Конституційної комісії Республіки Крим» та «голова Рахункової палати Республіки Крим» Григорій Йоффе заявив того ж 2016-го, що кримчани на січневому референдумі 1991 року проголосували за автономію в складі Росії, але потім їх «обдурили» лукаві українські політики.

Далі побачимо, які ці та подібні твердження далекі від дійсності.

Завдання і питання учням, пов'язані з текстом есе

1. Що таке Курултай? Чому виникла нагальна проблема нового Курултаю в 1990 році?
2. Про що свідчать цифри і географія представників кримськотатарського народу, які можуть брати участь у II Курултайі?
3. Що таке «Парад суверенітетів» і яким чином Україна була причетна до цього історичного явища?
4. Чому автор есе говорить про «референдум» у січні 1991 року як про плебісцит і як про першу спробу вивести Крим зі складу України?
5. Чому «референдумові» 20 січня 1991 року сепаратисти надавали великого значення, а кримські татари його ігнорували?

Робота з джерелами інформації.

1. У червні 1990 року кримські татари почали масово повертатися до Криму. Як би ви пояснили напис на фотографії?

Джерело: <https://khpg.org/1608809093>

Фото Арвідаса Шеметаса

2. Як би ви пов'язали зображення на марці з поняттям «Парад суверенітетів»?

Джерело https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e9/1991_CPA_6338.jpg

3. Чи погоджуєтесь ви з думкою Василя Дурдинця, що був народним депутатом у 1991 році?

«На мою думку, відновлення Верховною Радою Української РСР у березні 1991 року Автономної Республіки Крим було помилковим, адже в складі Української РСР була Кримська область, а не автономна республіка. Не було б цього рішення Верховної Ради УРСР, Україна не мала б колосальних проблем, починаючи з 1991 по 2014 рік, коли сталася анексія Криму і Севастополя Російською Федерацією»

4. Порівняйте уривки з матеріалів про «референдум» 20 січня 1990 року в Криму, подані нижче.

- ◆ Які висновки можна зробити з цих уривків?
- ◆ Які меседжі в них закладені?
- ◆ Чи є між ними суперечності, чи вони доповнюють один одного?
- ◆ Як би ви пояснили заголовки авторських матеріалів?

Перший матеріал

«Чому важливо сьогодні про це згадати та нагадати? А тому що рашистська пропаганда робить усе, щоб витравити правду про цю подію. У хід іде свідоме маніпулювання: мовляв, там йшлося, що Крим має бути учасником нового союзного договору (а всі автономії у складі радянських республік мали теж підписатися під договором), тож Крим сам мав вирішувати — залишатися йому в Союзі чи ні. Але союзний договір не був підписаний, тому про що тут говорити? Чи от відверта брехня про те, що рішення референдуму нібито не було виконане, враховуючи те, що правонаступниця СРСР — Росія, а значить саме з нею Крим, як майже учасник невідбутого договору мав вирішувати своє подальше майбутнє. У фейсбучній спільноті, більше серед московських лібералів, взагалі вважать, що то був «референдум про незалежність Криму», а коли почати з ними віртуальну дискусію — виявляють повне незнання «матчастини» з цього питання.

А фактично 1991 року Крим та Україна, без істерики та патосу, вчинили насправді народну справу, знайшли, може, не вичерпну, але цілком прийнятну відповідь на очевидні загрози, унеможливили розгортання прямого конфлікту вже тоді. Придністров'я та Абхазії на українській землі на початку 90-х не сталося. І цей висновок важливий сам по собі».

Із замітки Віктора Чопи «20 січня 1991 року, перший Кримський референдум: що ж це було?»

Джерело:

<https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2160097-20-sicna-1991-roku-persij-krimskij-referendum-so-z-ce-bulo.html>

Другий матеріал

«Ось ці 2 фактори — розпочате масове повернення кримськотатарського народу і його прагнення до самовизначення у формі національно-територіальної автономії на своїй батьківщині, а також рішучий рух українського суспільства до проголошення незалежності України спонукали Москву до термінового проведення в січні 1991 року референдуму «про державний і правовий статус Криму».

5. *На виконання прямих вказівок Москви рішення про проведення референдуму 20 січня 1991 року було ухвалене на сесії Кримської обласної ради народних депутатів, яка проходила 7–13 вересня 1990 року. При цьому основний задум ініціаторів референдуму, який полягав у підміні суб'єкта самовизначення в Криму, був цинічно виписаний у рішенні так: «Кримська обласна рада народних депутатів вважає, що визначення державного статусу Криму має ґрунтуватися на волевиявленні народу Криму».*

Власне, за кілька місяців до розпаду СРСР і при абсолютному потуранні керівництва тоді ще УРСР була закладена бомба з годинниковим механізмом, яку мала використати Москва в разі неможливості надалі утримувати Україну під своїм контролем.

Попри рішучі протести кримських татар проти ігнорування права корінного народу на самовизначення на своїй землі та цинічність визначення статусу Криму голосуванням громадян, які оселилися на півострові після депортації кримськотатарського народу, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки 12 лютого 1991 року ухвалила Постанову «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки».

Так на території України за кілька місяців до проголошення її незалежності створювалася Кримська автономія, в якій законодавчо встановилася монополія російської етнічної більшості при абсолютному придушенні прав кримськотатарського народу і етнічних українців».

(Зі статті Рефата Чубарова «Бомба сповільненої дії. Про кримський референдум 1991 року»:

Джерело:

<https://nv.ua/ukr/opinion/krim-shcho-potribno-znati-pro-referendum-1991-roku-novini-ukrajini-50136619.html>)

Розділ 2

КРИМСЬКІ ТАТАРИ РАЗОМ З УКРАЇНЦЯМИ

22 березня 1991-го Кримська обласна рада, обрана наприкінці 1989 року, перетворилася на підставі українського закону на Верховну Раду Кримської АРСР — вищий законодавчий орган влади на півострові. Цей новостворений парламент складався переважно зі старої «червоної» номенклатури, яка була не в захваті від повернення на півострів корінного народу, який що активно виборює свої права, бо розуміла — доведеться ділитися владою й повноваженнями. Або взагалі їх втратити.

Тож не дивно, що депутати автономії не давали дозволу на проведення II Курултаю. 30 травня 1991 року кількасот кримських татар пікетували Раду міністрів Криму. У ті часи акція протесту — надзвичайна подія. Влада пішла на поступки й дозволила проведення Курултаю, але за умови, що там не будуть ухвалювати рішення про створення «паралельних структур влади».

Курултай відбувся 26–30 червня 1991 року в Сімферополі в Палаці профспілок. Делегати ухвалили історичну «Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу», де чітко визначили, що Крим — національна територія кримськотатарського народу, на якій лише він має право на самовизначення. Політичне, економічне, духовне і культурне відродження кримськотатарського народу можливе тільки в його суверенній національній державі. Також відзначено, що всім мешканцям Криму, незалежно від їхньої етнічної належності, має забезпечуватися суворе дотримання політичних, економічних, культурних, релігійних та інших законних прав. Натомість Кримську АРСР, відновлювану не як національно-територіальне утворення, Курултай розглядає як спробу юридичного закріплення результатів депортації кримських татар у 1944 році, а тому не визнає.

Делегати ухвалили низку звернень: «До кримськотатарського народу», «До всіх жителів Криму», «До Президента СРСР, Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР», «До Організації Об'єднаних Націй, народів, парламентів та урядів держав, міжнародних організацій», а також постанови «Про перехід на латинську графіку» та «Про національний прапор і національний гімн кримськотатарського народу».

Прапором визначили полотнище блакитного кольору із золотим гербом (тамгою) у верхньому лівому куті (зверніть увагу на фактично жовто-блакитну колористику прапора!), а гімном — пісню «Ant Etkenmen» (Я присягнувся), яку написав 1917 року Номан Челебіджіхан, один з організаторів I Курултаю і перший голова уряду Кримської народної республіки.

Крім того, Курултай обрав виконавчий орган — Меджліс, вищий представницький орган кримськотатарського народу. До складу Меджлісу увійшли 33 особи, його очолив Мустафа Джемільев, а заступником голови став Рефат Чубаров.

Звісно, Верховній Раді Кримської АРСР не сподобалися рішення II Курултаю — особливо невизнання територіальної автономії. Відповідь не забарилася. Вже 29 липня Верховна Рада Кримської АРСР постановила вважати рішення Курултаю незаконними, а спробу створення паралельних органів влади — такими, що суперечать Конституціям УРСР і СРСР. Тому парламент півострова не визнав легітимність Меджлісу. А Меджліс, своєю чергою, заперечив легітимність Верховної Ради Кримської АРСР.

Протистояння поглиблювалося. 2 серпня міліція знесла 200 будинків кримських татар у селищі міського типу Молодіжному (за п'ять кілометрів на північ від Сімферополя) на тій підставі, що вони зведені незаконно, без відповідного землевідведення (хоча сама ж влада гальмувала ті дозволи), а за два тижні, 16 серпня, зруйнувала фундамент тамтешньої мечеті, яку щойно почали будувати.

Фактично на півострові утворилося двовладдя, а суперечності між Меджлісом та прорадянським парламентом Криму щодалі загострювалися. І то були не лише юридичні чи майнові суперечки. Насправді конфлікт був значно глибший, адже Меджліс політично орієнтувався на Київ, тоді як офіційний Сімферополь — на Москву.

24 серпня 1991-го, після поразки державного перевороту в Москві, Верховна Рада УРСР зібралася в Києві на позачергову сесію й ухвалила Акт проголошення незалежності України, що означало створення самостійної української держави.

Вже за кілька днів, наприкінці серпня, Меджліс на позачерговому засіданні привітав проголошення незалежності України і ухвалив звернення до Верховної Ради України, закликавши визнати Меджліс вищим і єдиним представницьким органом кримськотатарського народу, без якого не мають розв'язуватися будь-які питання Криму. Заступник голови Меджлісу Рефат Чубаров із делегацією колег прибув до Києва для зустрічі з керівниками України.

Звісно, не слід ідеалізувати тогочасні українсько-кримськотатарські взаємини. Наприклад, Київ не погоджувався на надання Криму статусу національно-територіального утворення в складі України, чого прагнули кримські татари. І навіть мітинги, які влаштував Меджліс у Києві у вересні 1991-го (а потім і в лютому — березні 1992-го), не змінили погляд керівників України. Звісно, проблеми були. Але важливо бачити головне: від самого початку створення незалежної України в 1991 році українці та кримські татари трималися разом. І разом протистояли російськзорієнтованим силам півострова.

На 1 грудня Верховна Рада України призначила референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності. Одразу може виникнути питання: чи було це законно, адже згаданий Закон СРСР «Про всенародне голосування (референдум СРСР)» передбачав проведення його в усьому СРСР? Так, призначення референдуму і його проведення було абсолютно законне, бо ще 3 квітня 1990 року Верховна Рада СРСР ухвалила Закон СРСР № 1409-І «Про порядок розв'язання питань, пов'язаних з виходом республіки з СРСР», який встановив, що вихід республіки зі складу СРСР міг відбутися тільки на підставі результатів референдуму, проведеного в цій республіці. От керуючись цим законом і призначили референдум.

Бюлетень містив лише одне запитання: «Чи підтримуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». Свою думку висловили 31 891 742 особи, що становило на той час 84,18 % населення України. Відповіли «так» 28 804 071 учасники референдуму, тобто 90,32 %.

Варто підкреслити, що за незалежність України проголосував і Крим (54,19 %), а в Севастополі відсоток підтримки виявився навіть більшим, ніж загалом на півострові — 57 %. Отже, більшість кримчан підтримала ідею незалежності України й хотіла жити саме в цій суверенній державі, а не в СРСР чи Російській Федерації.

Цілком очевидно, що згадані вище твердження «голови Республіки Крим» Аксьонова та до нього подібних про те, що мешканці Криму напередодні розвалу СРСР нібито мріяли, щоб Крим приєднався до Росії — суцільна брехня і маніпуляція.

Того ж 1 грудня вперше відбулися й вибори Президента України. Переміг Голова Верховної Ради України Леонід Кравчук, за якого віддали голоси 19 643 481 особа (61,59 %). Зокрема, в Криму він мав підтримку 56,63 % виборців, що близько до середнього показника по всій Україні. Цікаво порівняти рівень підтримки переможця в Севастополі та Києві. Як не дивно, він виявився майже однаковим: 54,68 % та 56,13 %, відповідно.

Радянський Союз доживав останні дні.

Президент СРСР Михайло Горбачов виступав за «збереження СРСР в оновленому вигляді», але ця ідея вже не користувалася успіхом ані серед регіональних політиків, ані серед більшості людей. Принаймні в Україні, де понад 90% громадян проголосували за незалежність.

8 грудня лідери трьох союзних республік, які колись заснували СРСР, — України (Леонід Кравчук), Росії (Борис Єльцин), Білорусії (Станіслав Шушкевич) — зібралися в Біловезькій Пущі й констатували, що Радянський Союз припиняє існування, заперечили можливість його трансформації в Союз Суверенних Держав (таку ідею обстоював Горбачов) і підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав. За два дні Верховні Ради України та Білорусії ратифікували цю угоду, а 12 грудня те саме зробила й Верховна Рада РРФСР.

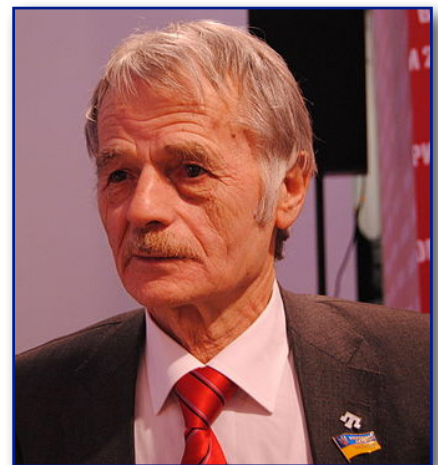
26 грудня 1991 року СРСР припинив існування. А Україна вийшла у «вільне плавання» з Кримською АРСР у своєму складі.

Завдання і питання учням, пов'язані з текстом есе

1. Чому влада в Криму 1991 року була проти проведення Курултаю?
2. Які рішення ухвалив Курултай на II з'їзді?
3. У чому виражалось двовладдя у Криму на початку 1991 року?
4. Які висновки випливають із результатів референдуму в Криму про підтримку проголошення незалежності України?
5. Чому Меджліс влаштував у Києві мітинги у вересні 1991 р. та в лютому — березні 1992 р.?
6. Як ви прокоментуєте вислів автора «Україна вийшла у «вільне плавання» з Кримською АРСР у своєму складі»?

Робота з джерелами інформації

1. Лідер кримськотатарського народу Мустафа Джемільєв в одному інтерв'ю розповідав, як у 1991 році, майже відразу після путчу, кримськотатарська делегація їздила до Москви на запрошення Галини Старовойтової, помічниці Єльцина з національних питань. Росіяни начебто всіляко підтримували кримських татар, навіть показували проект постанови Верховної Ради РФ про офіційне визнання Меджлісу кримськотатарського народу як вищого (представницького) органу кримських татар, з яким потрібно розв'язувати всі проблеми: «І, начебто між іншим так, запитали: «А як ви дивитесь, у нас тут проект такий, постанова про скасування указу Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 року щодо передання Криму Україні... І дійсно, нікого не спитавши, Хрущов взяв і передав. Як ви на це дивитесь?» Ну, ми відповіли: «... чому це раптом ви почали з 1954-го? Почнімо з 8 квітня 1783 року, коли Крим був незаконно приєднаний до Росії, а фактично був захоплений». Це їм дуже не сподобалося, вони якось до нас інтерес втратили, дружба на тім і закінчилася».

На фото
Мустафа Джемільєв

Чому офіційним представникам Росії не сподобалася відповідь М. Джемільєва?

Усна історія незалежної України. Мустафа Джемільєв. Інтерв'ю

Джерело: <https://oralhistory.org.ua/interview-ua/476/>

2. Прочитайте документ і дайте відповідь на запитання:

- ♦ Як би ви охарактеризували сутність заяви?
- ♦ Чому Меджліс виступив проти ДКНС?
- ♦ Які тези заяви, на вашу думку, свідчать про проукраїнську позицію Меджлісу?

ЗАЯВА МЕДЖЛІСУ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ

20 СЕРПНЯ 1991

р., Бахчисарай.

Меджліс, вищий повноважний представницький орган кримськотатарського народу, який зібрався на своєму позачерговому засіданні у зв'язку з оголошенням надзвичайного стану в СРСР, заявляє:

- 1. Насильницьке усунення Президента СРСР М. Горбачова з займаної посади групою осіб на чолі з віцепрезидентом СРСР Г. Янаєвим та створення цими особами так званого «Державного комітету з надзвичайного стану» — грубе порушення чинної Конституції і по суті злочинний державний переворот, що несе в собі загрозу свободі, безпеці та життю багатьох громадян, зокрема кримських татар та людей інших національностей, що проживають у Криму.*
- 2. Укази самозваного «Комітету» про заборону мітингів, зборів та демонстрацій, запровадження цензури на засоби інформації, а також заборона діяльності невгодних «Комітетові» суспільно-політичних організацій та партій — це повернення до тоталітарного режиму сталінського типу, що приніс мільйонам людей в СРСР і світі незліченні лиха.*
- 3. Наведені в указах «Комітету» мотиви державного перевороту суперечать Законові СРСР від 3 квітня 1990 року «Про правовий режим надзвичайного стану» та елементарному здоровому глуздові.*

Виходячи з викладеного, Меджліс кримськотатарського народу закликає своїх співвітчизників та всіх мешканців Криму громадян вжити ненасильницьких заходів в ім'я захисту свободи та демократії від злочинного зазіхання та не допустити створення в Криму підлеглих «Комітетові» владних структур, а в разі їх створення вимагати негайного притягнення винних до відповідальності.

Разом з тим Меджліс кримськотатарського народу бере до уваги заяву голови Президії Верховної Ради УРСР Л. Кравчука від 19.08.91 р. про те, що надзвичайний стан на території України не діє, і тому утримується від заклику до страйків.

До всіх, хто перебуває на дійсній військовій службі своїх співвітчизників та покликаних на військову службу з території Криму громадян інших національностей, Меджліс кримськотатарського народу звертається з закликом не виконувати наказів про застосування насильства проти мирних громадян, які протестують проти державного перевороту та запровадження надзвичайного стану.

Меджліс кримськотатарського народу.

Крымскотатарское национальное движение. Том 3: 1991–1995 г. Серия «Национальные движения в СССР / Под ред. М. Н. Губогло, С. М. Червоная, Р.Ф. Аппазов, РАН, ЦИМО. Москва, 1995: http://old.iea.ras.ru/books/10_KRIM3/240220041503.htm

3. Розгляньте фотографії, що зображують процес повернення кримських татар до Криму. Які висновки дають змогу зробити фотографії розміщені нижче? Які питання ви поставили б авторам фотографій?

Кримські татари після пікету в Алушті отримали ділянки в с. Корбек, 1990 р. Приватний архів Грея Байрова

Джерело: <https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/soboleva-crimea-motherland>

Кримськотатарська родина відвідує рідні місцевості, 1959 р. Приватний альбом Мамбетової А.

Джерело: <https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/soboleva-crimea-motherland>

Зміст есе може бути частиною виконання практичної роботи, навчального проєкту.

Розділ 3

ЗА КРОК ДО ВІЙНИ

Війна між Україною та Росією могла вибухнути невдовзі після здобуття незалежності, вже 1992 року. Причина — все той же Крим, точніше, розташований на півострові Чорноморський флот колишнього СРСР, головною морською базою якого був Севастополь. Натомість пункти базування окремих з'єднань та частин містилися по всьому Криму, а також за межами України — наприклад, Каспійська флотилія або дислокована в Сирії Середземноморська флотилія.

Йшлося про понад 800 кораблів (зокрема шість ракетних крейсерів), 28 підводних човнів, майже 400 гелікоптерів і літаків, бригади берегової охорони, батальйони морської піхоти, а також інфраструктуру — склади, радіолокаційні станції, аеродроми, верфі, штаби, лінії зв'язку тощо. Все це коштувало приблизно \$70–80 мільярдів.

*Матроси Школи водолазів, які першими присягнули на вірність народу України, січень 1992 року
Фото з архіву Мирослава Мамчака.*

Джерело: www.ukrinform.ua

Звісно, флот разом з інфраструктурою, розташованою в межах Кримського півострова, мав стати власністю України. Тож не дивно, що 3 січня 1992 року командувач Чорноморського флоту адмірал Ігор Касатонов дав доручення командирам з'єднань готуватися до складання матросами та офіцерами присяги на вірність Україні (її текст затвердила Президія Верховної Ради України ще 10 жовтня 1991-го). Урочисте складання присяги адмірал призначив на 20 січня 1992 року.

Натомість Росія не збиралася йти з Криму — зачепитися за Севастополь як базу Чорноморського флоту було зручним приводом зберегти свою присутність на півострові. У Москві почали тиснути на Україну, посилаючись на Севастополь як «місто російської слави». Як результат, державні делегації двох країн 11 січня зустрілися в Мінську й домовилися про розділ Чорноморського флоту — частина його сил мала увійти до складу Збройних сил України.

У цій ситуації адмірал Касатонов схилився на російський бік, що й не дивно, адже на посаду його призначив на початку вересня 1991-го Борис Єльцин без узгодження з українською владою. Він

скасував попередні розпорядження про підготування до складання присяги Україні й наказав особовому складові Чорноморського флоту присягнути Росії.

Моряки та офіцери по-різному поставилися до нових обставин.

Приміром, 880-й батальйон морської піхоти, розташований у Севастополі, 22 лютого 1992 року склав присягу на вірність Україні. Штаб флоту негайно звільнив командира, а батальйон розформував — частину бійців розкидали по півострову, іншу частину передислокували до Росії. Так само присягнув Україні особовий склад кораблів 17-ї бригади охорони озера Донузлав. Їм миттєво перекирила вихід у Чорне море тактична група з корветів та ракетних катерів, які присягнули Росії.

У відповідь на наказ адмірала Касатонова присягати Росії Леонід Кравчук підписав 5 квітня 1992 року указ «Про перехід Чорноморського флоту в адміністративне підпорядкування Міністерства оборони України». Москва відреагувала за два дні — 7 квітня Борис Єльцин видав указ «Про перехід під юрисдикцію Російської Федерації Чорноморського флоту».

«Почався фактично конфлікт, — розповідав Леонід Кравчук кореспондентові радіо «Свобода» в липні 2015 року, — залишалось кілька днів до відкритого конфлікту. Тому що деякі кораблі почали вже виходити з Севастополя до Одеси, по одному з них почали стріляти бойовими зарядами. Оце був момент, коли могло початися там, у Криму, військове зіткнення».

Перший президент, імовірно, мав на увазі драматичний епізод зі сторожовим кораблем «СКР-112» під командуванням капітана другого рангу Миколи Жибарева, який під українським прапором проривався з Донузлава до Одеси. Російський десантний корабель відкрив по ньому вогонь, на допомогу «СКР-112» вилетів з кримського аеропорту Бельбек український Міг-29. Дві країни з ядерною зброєю, атомними станціями й не до кінця розділеними збройними силами опинилися за крок до війни...

Сторожовий корабель СКР-112 Чорноморського флоту

Джерело: https://lb.ua/news/2020/07/16/461879_krim_maie_buti_ukrainskim_ale_bez.html

Вихід із цієї ситуації запропонував президент України.

«Я, — продовжував Кравчук, — зателефонував Борисові Миколайовичу й кажу: “Давайте так: в один і той же день, в один і той же час ми скасуємо укази, ви — свій, а я — свій”. “Я подумаю”, — каже. З ним можна було говорити. Він подумав, і о 12 годині, вже не пам’ятаю, який це був день, я скасував свій указ, а Борис Миколайович — свій. І ухвалили тоді загальний план управління Чорноморським флотом. Разом призначали командувача Чорноморського флоту, тобто знайшли рішення».

3 серпня 1992-го президенти України та Росії зустрілися в Ялті й підписали угоду про розподіл Чорноморського флоту — на його базі будуть створені ВМС України та ВМС Росії. Але реалізація цієї угоди майже не рухалася через спротив проросійських сепаратистів у Криму, а також російсь-

ських військових і політиків, опозиційних Єльцинові — вони вважали, що флот має залишатися єдиним і належати тільки Росії.

Не зрушили справу ані дальша домовленість делегацій обох країн ділити флот за формулою «50 на 50» (17 червня 1993-го, Москва), ані «Протокол про врегулювання проблем Чорноморського флоту» (3 вересня 1993-го, Масандра). А на флоті тим часом набирала обертів кількість конфліктів — моряки запекло сварилися, якій державі складатиме присягу їхній корабель, нерідко доходило до рукопашних баталій. Врешті спеціальні частини та контррозвідка присягнули на вірність Україні, проте більшість кораблів Чорноморського флоту — Росії.

Щоб припинити небезпечну «війну присяг», президенти Кравчук і Єльцин погодилися повністю «обнулити» ситуацію: 15 квітня 1994 року скасували всі попередні домовленості щодо флоту, натомість підписали угоду про роздільне базування Військово-морських сил України та Чорноморського флоту Російської Федерації, при цьому Україна одержала 20 % кораблів і суден радянського Чорноморського флоту.

У подальшому Україна та Росія уклали ще низку договорів щодо розділу радянського військово-морського спадку (в 1995-му й 1997-му, а остаточно процес завершився тільки 2000 року), натомість кілька засадничих умов заклали саме в квітні 1994-го:

1. Неможливо створити об'єднане українсько-російське командування Чорноморським флотом.
2. Український та російський флоти існуватимуть і базуватимуться в Криму окремо.
3. Назву «Чорноморський флот» успадковує тільки російський флот.
4. Україна погоджується, що на її території з'явиться іноземна військова база.

Отже, на тому етапі вдалося запобігти війні між Україною та Росією, але наявність російських збройних сил на півострові відгукнеться 2014 року — стане одним з ключових факторів при здійсненні анексії Криму.

Завдання і питання учням, пов'язані з текстом есе

1. Чому есе називається «За крок до війни»?
2. Яку політику проводив Касатонов, щоб запобігти переходові Чорноморського флоту Україні?
3. Яким було протистояння між Росією та Україною щодо підпорядкування флоту на законодавчому рівні?
4. Чи міг епізод зі сторожовим кораблем «СКР-112» привести до бойових дій?
5. Чи погоджуєтесь з тезою автора, що «наявність російських збройних сил на півострові відгукнеться 2014 року»?

Робота з джерелами інформації

1. Порівняйте два тексти угод і дайте відповідь на запитання:

- ◆ Яка основна ідея цих угод?
- ◆ Які відмінності між текстами угод ви помітили?
- ◆ Яка з угод була вигідніша для України?

Угода між Україною і Російською Федерацією про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР (3 серпня 1992 р.)

Стаття 1. Чорноморський флот підлягає розподілові між Договірними Сторонами з метою створення на його базі ВМС України на ВМФ Російської Федерації.

Стаття 2. Враховуючи інтереси України і Росії як дружніх держав і прагнучи до забезпечення безпеки в басейні Чорного моря, Договірні Сторони вирішили на час до сформування на Чорному морі ВМС України та ВМФ Російської Федерації встановити перехідний період, до 1995 року включно.

Статус перехідного періоду визначається окремою угодою, яка повинна бути укладена Договірними Сторонами до 1 жовтня 1992 року.

Стаття 3. На перехідний період з моменту підписання цієї Угоди Чорноморський флот виводиться зі складу ОЗС СНД і підпорядковується безпосередньо Президентам України і Російської Федерації.

Стаття 4. Президенти України і Російської Федерації на перехідний період призначають консенсусом Об'єднане Командування Чорноморського флоту.

Стаття 5. Договірні Сторони погодилися, що комплектування Чорноморського флоту на перехідний період проводиться призовниками України і Російської Федерації в рівній пропорції (50 відсотків на 50 відсотків).

Стаття 6. На перехідний період військовослужбовці України і Росії, які призиваються для проходження служби на Чорноморському флоті, приводяться до присяги державі, громадяни якої вони є.

Стаття 7. Військово-морська символіка Чорноморського флоту визначена та затверджена Президентами України і Росії в місячний строк.

Стаття 8. Протягом перехідного періоду Договірні Сторони спільно використовують наявну систему базування та матеріально-технічне забезпечення. Подальший порядок базування ВМС України і ВМФ Російської Федерації визначається окремою угодою.

Стаття 9. Договірні Сторони забезпечують громадянські, політичні, економічні та соціальні права військовослужбовців Чорноморського флоту, які на власне бажання увійдуть до складу ВМС України і ВМФ Російської Федерації, а також особам, звільненим з військової служби та членам їхніх сімей, відповідно до законодавства Договірної Сторони, на території якої вони мешкають, та з урахуванням Угоди між державами — учасницями Співдружності Незалежних Держав про соціальні та правові гарантії військовослужбовців, осіб звільнених з військової служби, та членів їхніх сімей від 14 лютого 1992 року.

Стаття 10. Спільне використання Договірними Сторонами наявної системи базування та матеріально-технічного забезпечення ведеться з належною повагою до законодавства Договірних Сторін і без втручання у внутрішні справи одна одної. Будь-яка заява чи інша дія посадових осіб, що спрямовані на втручання у внутрішні справи Договірних Сторін, тягнуть вжиття відповідних заходів.

Стаття 11. Договірні Сторони укладають окремі угоди про конкретизацію принципів, що містяться в цій Угоді.

Державні делегації Договірних Сторін підготують проекти таких угод до 1 жовтня 1992 року.

Стаття 12. Договірні Сторони виходять з доцільності проведення політики, спрямованої на перетворення Чорного моря без'ядерну зону, зону миру та співробітництва.

Угода між Україною та Російською Федерацією щодо Чорноморського флоту (09.06.1995р.)

Стаття 1. На основі Чорноморського флоту створюються Військово-Морські Сили України та Чорноморський флот Російської Федерації. Військово-Морські Сили України та Чорноморський флот Російської Федерації базуються роздільно.

Стаття 2. Основна база Чорноморського флоту Російської Федерації з розміщенням у ній штабу Чорноморського флоту Російської Федерації розташовується в м. Севастополі.

Чорноморський флот Російської Федерації використовує об'єкти Чорноморського флоту в м. Севастополі та інші пункти базування і місця дислокації корабельного складу, авіації, берегових військ, об'єктів оперативного, бойового, технічного і тилового забезпечення в Криму.

Стаття 3. Уряди Сторін урегулюють питання стосовно майна Чорноморського флоту, і підпишуть щодо цього окрему угоду, маючи на увазі раніше досягнуту домовленість про розподіл зазначеного майна у співвідношенні 50 на 50 відсотків.

Стаття 4. Україні передається 18,3 %, Російській Федерації — 81,7 % кораблів та суден Чорноморського флоту.

Стаття 5. При розподілі озброєння, військової техніки та засобів забезпечення сил берегової оборони, морської піхоти і морської авіації наземного базування Чорноморського флоту Сторони виходять із стану, що існував на 3 серпня 1992 року.

Стаття 6. У разі, якщо одна зі Сторін буде зацікавлена у використанні об'єктів, які за умовами цієї Угоди передбачаються для використання іншою Стороною, питання будуть розв'язуватися шляхом укладання спеціальних угод для кожного конкретного випадку.

Стаття 7. Кожний офіцер, мічман та прапорщик Чорноморського флоту має право на вільне визначення своєї подальшої служби.

Стаття 8. Російська Федерація бере участь у розвитку соціально-економічної сфери м. Севастополя та інших населених пунктів, де дислокуватиметься Чорноморський флот Російської Федерації.

Стаття 9. Сторони, з метою збереження стабільності в регіоні Чорного моря та забезпечення безпеки з морських напрямків, поєднують зусилля щодо взаємодії та співробітництва у військово-морській галузі. Організація та порядок співробітництва в цій галузі будуть визначені Угодою про співробітництво між Військово-морськими силами України та Військово-морським флотом Російської Федерації.

Стаття 10. Сторони продовжать переговори щодо Чорноморського флоту і, зокрема, розроблення правового статусу та умов перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України; порядку ведення взаєморозрахунків, пов'язаних з врегулюванням проблеми Чорноморського флоту, і з інших питань.

Стаття 11. Для спостереження за виконанням домовленостей щодо Чорноморського флоту створюється Змішана українсько-російська комісія у складі державних делегацій України та Російської Федерації на переговорах з Чорноморського флоту.

Комісії доручається розробити конкретні параметри розподілу об'єктів Чорноморського флоту.

Джерело: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_082#Text

2. Прочитайте коментарі російських медіа щодо подій описаних в есе.

- ◆ З'ясуйте, які маніпуляції допущені в повідомленнях російських медіа?
- ◆ Як подається Україна в цих повідомленнях?
- ◆ Яка мета такого подання матеріалу?

1 коментар. Україна прагнула перепідпорядкувати всю інфраструктуру та власність ЧФ (Чорноморського флоту) і спочатку поводитися агресивно. 5 квітня 1992 року президент України Леонід Кравчук оголосив Чорноморський флот СРСР власністю України. 7 квітня президент РФ Борис Єльцин змушений був піти на аналогічний крок.

Джерело: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:JuohJe0SshUJ:https://russian.rt.com/ussr/article/394322-20-let-nazad-rossiya-ukraina-razdel-chernomorskiy-flot-sssr&hl=uk&gl=ua&strip=1&vwsrsc=0>

2 коментар. 3 серпня 1992 року відбулася зустріч голів держав Росії та України, за підсумками якої була укладена Ялтинська угода. Для формування на Чорному морі флоту Російської Федерації і військово-морських сил України сторони вирішили встановити перехідний період до 1995 року включно, при цьому Чорноморський флот СРСР підлягав поділові... Керівництво України тривалий перехідний період, три роки, не влаштовував. Потрібні були протести і складні переговори між державами, щоб змусити українську сторону дотримуватися Ялтинської угоди.

Джерело: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:2kd40sFHtH0J:https://xn--80aiqmelqc4c.xn--p1ai/sobytiya/tema-12-sobytie-1-1992-1997-borba-za-sohranenie-rossijskogo-chernomorskogo-flota-i-ego-glavnoj-bazy-v-gorode-sevastopole/&hl=uk&gl=ua&strip=1&vwsrsc=0>

3. Про що свідчать факти, наведені в матеріалі «Холодна війна за Крим. Як ділили флот у 1990-х»? Чи відповідає це тезам російських медіа, наведеним у попередньому завданні?

«Під час параду на честь незалежності України кілька покидьків з натовпу кидали в колону курсантів помідори, — згадує командувач ВМС Ігор Тенюх. — А в 1996-му, коли в Севастополі проводили спільні паради обох флотів, командувач Балтін разом зі своїми адміралами залишив трибуну саме в ту мить, коли урочистим маршем крокували українські моряки»...

...У травні 1994 року на дорозі між КПП та казармами бригади ППО національні гвардійці влаштували засідку на групу з трьох осіб, що закладали фугас. Двоє втекли, покинувши 4 кг вибухівки.

Третього, одягненого в чорну уніформу морської піхоти, затримали — перед арештом він викинув пістолет ТТ. Потім міліція встановила його особу — відставний капітан 2 рангу, місцевий мешканець. 19 травня 1994 року була відбита ще одна спроба захопити той ж об'єкт ППО...».

Джерело: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/05/10/38319/>

Зміст есе може бути частиною виконання практичної роботи, навчального проекту.

Розділ 4

СЕПАРАТИСТИ ПОЧИНАЮТЬ І ПРОГРАЮТЬ

Тим часом російські політичні діячі не відмовилися від ідеї повернути собі Крим. Уже за кілька місяців після розпаду СРСР, у квітні 1992-го, віце-президент Росії Олександр Руцькой заявив, перебуваючи з візитом на півострові: «Здоровий глузд диктує, щоб Крим став частиною Росії. Ті, хто підписав рішення 1954 року, були, ймовірно, з похмілля або перегрілися на сонці». Мав на увазі Микиту Хрущова, радянського лідера в 1953–1964 роках, під час «правління» якого Кримська область перейшла зі складу РРФСР до УРСР. Саме на початку 1990-х у Росії почали активно поширювати пропагандистський міт про те, що Хрущов нібито «підмахнув» указ напідпитку, навіть не читаючи. На фоні тодішнього президента Єльцина, який охоче заглядав у чарку, така версія виглядала правдоподібною. Хоча насправді підпису Хрущова на тих документах взагалі нема (він і не мав таких повноважень — у 1954 році обіймав лише посаду очільника керівної партії), рішення ухвалювали державні органи колегіально, а передання області відбулося відповідно до тогочасного законодавства й оформлено указами Верховної Ради РРФСР, Верховної Ради УРСР і Верховної Ради СРСР.

Не відмовилися від ідеї «повернути» Крим до складу Росії і проросійські сепаратисти півострова. Найрадикальніші з них навіть висловлювалися за те, щоб разом із Кримом «повернути» Росії і всю Україну. Наприклад, Олександр Круглов, депутат Кримського парламенту і водночас депутат Севастопольської міської ради, прямим текстом оголосив на мітингу в Севастополі 22 серпня 1993 року: ««Патріотичні і комуністичні сили [півострова] повинні об'єднатися задля розвалу України... лише тоді Україна приповзе до Союзу».

Як гриби після дощу, в Криму засновувалися «громадські» організації з промовистими назвами на кшталт «Российское народное собрание», «Фронт национального спасения» або нейтральніші — «Общество защиты прав человека», «Экология и жизнь», «Клуб избирателей» тощо. Керівництво таких організацій було в Москві, звідти ж надходило фінансування. Згаданий сепаратист Круглов, приміром, керував «Фронтом национального спасения». Його не дуже хвилювало, що існування очолюваної ним організації суперечить українським законам. На запитання журналіста, чи пам'ятає він, що перебуває на території суверенної України, відповів: «Ні, ми перебуваємо на території російської держави. Депутати російського парламенту нам кажуть: почувайтеся як удома, ви можете будь-яку гостру ситуацію довести до краю, до юридичного конфлікту. Припустимо, затіють якийсь процес проти мене на підставі того, що Севастополь український. Тоді депутати готові надіслати парламентську делегацію та адвокатів і в будь-якому суді довести, що ми непідвладні законам України».

Спроби відірвати Крим від України робили не тільки «активісти» та «громадські діячі» відповідної політичної орієнтації. Діяли в цьому напрямку й офіційні органи півострова. Приміром, Верховна Рада Криму (так перейменували Верховну Раду Кримської АРСР) 5 травня 1992 року ухвалила «Акт про проголошення державної самостійності Республіки Крим», а також призначила на 2 серпня загальнокримський референдум, на який виносилося єдине запитання: «Беручи до уваги неправомірність актів 1954 року про передання Криму зі складу РРФСР до складу УРСР, враховуючи волю народу Криму, виражену на загальнокримському референдумі 20 січня 1991 року, та у зв'язку з результатами голосування Криму з питання загальноукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року Ви за незалежну Республіку Крим у Союзі з іншими державами?»

Вже наступного дня, 6 травня 1992-го, Верховна Рада Криму, ще не провівши призначеного нею ж референдуму, ухвалила Конституцію Республіки Крим. У цьому документі згадано про Україну

мимохідь двічі. Стаття 2: «Республіка в особі її державних органів та посадових осіб здійснює на своїй території всі повноваження за винятком тих, які вона добровільно делегує Україні». Стаття 9: «Республіка Крим входить до держави Україна й визначає з нею свої стосунки на підставі Договору та угод». Усе, крапка. Жодного слова про автономний статус республіки, а це насправді ключова позиція. Натомість задекларовані: громадянство Криму (без будь-якої згадки про громадянство України), суверенні права республіки (хоча ніякого суверенітету вона не мала), право на самостійну міжнародну діяльність тощо. Крім того, передбачалася посада президента республіки.

Акт про проголошення державної самостійності Республіки Крим та Конституція Республіки Крим були такі одіозні, що навіть російська вікіпедія, яка зазвичай симпатизувала різного штибу проросійським кримським сепаратистам, змушена була визнати: «Ці документи суперечили тогочасному законодавству України, їх скасувала Верховна Рада України тільки 17 березня 1995 року після тривалих конфліктів у Криму».

Такі зухвалі кроки сімферопольських депутатів підживлювала Москва, яка в тому ж травні — отаким «дивним» збіг подій! — оголосила передання Кримської області до складу УРСР в 1954 році незаконним. Відповідне рішення ухвалила Верховна Рада Російської Федерації. Тобто готувався юридичний ґрунт для майбутнього введення Криму до складу Росії.

Не вийшло. Український парламент скасував рішення Верховної Ради Криму про референдум (не відбувся), водночас закликавши кримчан утриматися від сепаратистського курсу. Конфлікт повноважень залагодили так: у червні 1992-го Верховна Рада України ухвалила закон про розмежування повноважень між Україною та Кримом, а на його підставі Верховна Рада Криму у вересні того ж року внесла поправки до Конституції, які увідповіднили її українському законодавству.

Але, як виявилось, то було лише тимчасове затишшя. 1993 року Верховна Рада Росії порушила рівновагу між Сімферополем і Києвом, проголосивши Севастополь російським містом. Саме тоді кремлівські медіа заходилися активно поширювати чергову брехню про те, що в 1954 році Севастополь нібито не був переданий до складу України і залишився в Росії: він, мовляв, мав особливий статус і не входив до складу Кримської області.

Насправді Крим був переданий разом із Севастополем, ніяких винятків для цього міста не робили. До речі, показово, що в згаданій вище Конституції Республіки Крим, ухваленій у Сімферополі в травні 1992 року, про особливий статус Севастополя нема жодної згадки. Отже, у 1992-му цієї вигадки ще не було, тож виглядає так, що рік її народження — 1993-й. Чому цей історичний міт знадобився саме тоді? А тому, що в Криму затівалася нова велика гра за повернення півострова до Росії.

Завдання і питання учням, пов'язані з текстом есе

1. Які плани на початку 1990-х років щодо Криму озвучували російські урядовці?
2. Як поводитись у цей період місцеві сепаратисти і чому саме так вони поводитись?
3. Чому так звану Конституцію Республіки Крим 1992 року, яку Верховна Рада України скасувала, можна назвати невідповідною до законів України?
4. Чи було політично обґрунтованим проголошення Верховною радою Росії в 1993 році Севастополя російським містом?
5. Який основний меседж пов'язує попереднє есе з цим?

Робота з джерелами інформації

1. **Ознайомтеся з поданим нижче матеріалом і дайте відповідь на запитання.**
  - ◆ Чи погоджуєтеся ви з наведеними аргументами журналіста Миколи Семени, що висловлювання О. Форманчука — маніпуляція?

- ♦ Якщо так, то наведіть додаткові аргументи на підтримку журналіста М. Семени.

М. Семена в матеріалі «Мешковщина» як перший пострадянський триумф популізму в Криму» зазначає, що заступник голови Ради міністрів АРК (в 1990-х рр.) **Олександр Форманчук** стверджував: «Люди були в шоку від Біловезької змови і того, що Крим опинився у складі незалежної України, але до кінця ще до пуття не розуміли цього, не вірили. Тільки до 1994 року Крим почав прокидатися й питати, а що таке Україна. Куди вона йде?».

Це маніпуляція. Кримчани не спали. З 1954 року вони знали, що таке Україна і як вона відтворила повоєнний Крим, у школах уже 40 років усі вивчали державну українську мову, українську літературу, і тим більше ніхто не був у шоку від Біловезьких угод. Навпаки. Всі чекали змін у житті, і пов'язували їх саме з кончиною СРСР.

Джерело:

<https://ua.krymr.com/a/krym-yuriy-meshkov-referendum-konstitukatsiya-ukraina-rossiya-populizm/31681064.html>

2. Прокоментуйте що казав Леонід Кравчук про події початку 1990-х років. Які аргументи, на вашу думку, навів перший президент України?

«Під впливом Росії у Криму постійно порушувалося питання договору 1954 року. За складом майже 80 % населення були росіяни, частина з них — денационалізовані українці (мови там української ніхто не чув). У Криму зібралася обласна рада і порушила питання про проведення референдуму і передання Криму до Радянського Союзу. Мені вдалося різними способами переконати їх, що виносити на референдум питання територіальної цілісності України або денонсації угоди 1954 року неможливо, що Україна на такий крок не піде і буде діяти адекватно. Таке питання не було записане».

Джерело: https://lb.ua/news/2020/07/16/461879_krim_maie_buti_ukrainskim_ale_bez.html

3. Як ви вважаєте, чи підтримали ухвалення так званої Конституції Криму в травні 1992 року кримські татари? Чи допоможуть відповісти на запитання фотографії, подані нижче?

Наметовий табір кримських татар біля села Красний Рай під Алуштою з вимогою про надання землі під забудову, липень 1992 р.

Красний Рай. Побитий кримськотатарський хлопчик під час погрому наметового табору міліцією у липні 1992 року.

Джерело: <https://ua.krymr.com/a/mykola-semena-krym-1992-narod-pokazav-svoiu-pravdu/30910477.html>

Розділ 5

ВКРАСТИ КРИМ: СПРОБА ДРУГА

У жовтні того ж 1993-го на півострові стартувала перша в історії Криму президентська кампанія. Верховна Рада Криму призначила вибори на січень 1994 року. З шести зареєстрованих кандидатів вважалися фаворитами змагань четверо: тогочасний голова Верховної Ради Криму (а перед цим — перший секретар Кримського обкому КПРС) Микола Багров, перший секретар Кримського республіканського комітету Компартії України Леонід Грач, голова Російської партії Криму Сергій Шувайников та депутат Верховної Ради Криму, лідер виборчого блоку «Росія» Юрій Мешков. У Кремлі, очевидно, радісно потирали руки — незалежно від того, хто з цієї четвірки переможе, курс Криму на єднання з Росією забезпечено.

Представникам Народного Руху України відмовили в реєстрації кандидатами 18 листопада 1993 року. Звісно, навряд чи хтось із них переміг би (принаймні в 1991 році на виборах президента України за «рухівця» В'ячеслав Чорновола проголосували 8,03 % кримчан), але реєстрація кандидатом давала змогу вести агітацію, просувати українські державницькі ідеї, розширювати коло прихильників.

У січні 1994-го після двох турів голосування переможцем перегонів став ексцентричний Юрій Мешков, який багатьом виборцям запам'ятовувався кількатижневим голодуванням восени 1991 року на площі перед будинком Верховної Ради Кримської АРСР — чоловік протестував проти відмови парламенту півострова провести референдум про статус Криму.

А як кандидат у президенти він обіцяв надати кримчанам російське громадянство, запровадити російську грошову одиницю — рубль тощо.

Президентство почалося з символічного указу № 1 про перехід на московський час та демонстративного запрошення високопосадовця з уряду Росії Євгена Сабурова на посаду віце-прем'єра. А головою Верховної Ради Криму Мешков зумів зробити свого однодумця, проросійського політика Сергія Цекова, який перед цим як народний депутат Верховної Ради України, обраний від Криму, просував курс на зближення з Росією.

Ситуація склалася загрозлива. Мешков і не приховував, до чого веде. Наприклад, заявив кореспондентові газети «Крымский курьер»: «Кримчани зробили свій вибір, проголосувавши за єднання з Росією, за відновлення економічних відносин, за відновлення військово-політичного союзу з Росією, за те, що проголосив Республіканський рух Криму ще в серпні 1991 року. Це дасть змогу насамперед урятуватися всім громадянам Криму від остаточного краху того, що раніше називалося економікою. Звісно, цього досягти неможливо, якщо дотримуватися курсу, запропонованого київським керівництвом на відрив від Росії».

На щастя, передвиборчі обіцянки Мешкову реалізувати не вдалося — не маючи реального політичного досвіду, він не зміг подолати жорсткий опір як українських урядовців з Києва, так і кримської опозиції. А політичне життя йому вкоротили його ж колеги, зокрема той же Цеков, який постійно конфліктував із Мешковим.

Брак взаємодії гілок влади паралізував життя Криму. Виникла політична й економічна криза. Мешков, не маючи іншої можливості позбутися спікера-опонента, розпустив парламент і виставив охорону біля будинку Верховної Ради Криму. При цьому і він сам, і Цеков почали скаржитися один на одного Президентові України, яким на той час був уже Леонід Кучма, обраний на цю посаду в липні 1994 року.

Кучма скористався моментом: призначив новий уряд Криму і позбавив Мешкова частини повноважень. А в березні 1995-го взагалі скасував посаду президента Криму, аргументувавши це необхідністю «приведення Конституції і законів Автономної Республіки Крим у відповідність з Конституцією і законами України з метою забезпечення верховенства Конституції і законів України на всій її території та захисту державного суверенітету України».

Втративши посаду, Мешков утік з Криму, розчарувавши багатьох російських політиків. Отже, друга спроба «вкрасти» Крим цілком легальним способом — через рішення законно обраного президента — завершилася пшиком.

Президенство Мешкова стало апогеєм сепаратистського руху в Криму, після поразки градус напруги знизився.

Вже 1 листопада 1995-го Верховна Рада Криму ухвалила нову Конституцію Автономної Республіки Крим, її затвердила Верховна Рада України 4 квітня 1996-го, але не повністю — деякі положення та назви розділів (наприклад, «Громадянин (громадяни) Республіки Крим» або «Республіка Крим») слід увідповіднити новій Конституції України 1996 року.

В остаточному вигляді Конституцію Автономної Республіки Крим ухвалила Верховна Рада Автономної Республіки Крим 21 жовтня 1998 року і вона повністю відповідала українському законодавству. Верховна Рада України затвердила кримську Конституцію 23 грудня того ж року, ухваливши відповідний закон. Конституція вступила в дію 12 січня 1999 року. Вона визначала Автономну Республіку Крим як невіддільну складову частину України.

Це до певної міри стабілізувало ситуацію на півострові, але не придушило повністю існування сепаратистських структур. Наприклад, у Верховній Раді АРК наступних скликань засідали представники партій «Союз», «Російсько-український союз», «Руська єдність», громадських організацій «Російська громада Криму», «За Русь єдину», Комуністичної партії тощо. А ще ж були десятки місцевих проросійських організацій та рухів, які не потрапили до парламенту півострова, але проводили свою роботу. Всі вони тим чи іншим способом фінансувалися з Москви...

Натомість про Мешкова в Росії не забули. 2011 року Кремль та ФСБ, обмірковуючи чергові варіанти викрадення півострова, вирішили протестувати забутий проект «Президент Криму». 2 липня колишній утікач раптом прибув із Москви, де викладав у Юридичній академії, до Сімферополя. Заявив журналістам, що має намір зустрітися з кримськими виборцями. І що його також цікавить, чи є сенс боротися за відновлення Конституції Криму 1992 року. Вона, слід нагадати, вперше передбачила посаду президента Криму, тобто Мешков у разі успіху сподівався повернути свою посаду, а далі, посиляючись на те, що не відбув президентську каденцію повністю, нібито «законно» очолити Крим.

Москва, яка уважно стежила за кримським вояжем Мешкова, раптом згорнула цей ретропроект. Можливо, побачила, що виборці за 16 років попросту забули експрезидента Криму — він не користується популярністю. Або сепаратистські ідеї більше не захоплювали мешканців півострова. А може, причиною згортання стала несподівана депортація Мешкова (вже 11 липня) з території України за постановою СБУ та заборона відвідувати країну протягом 5 років — у будь-якому разі було зрозуміло, що займатися політичною діяльністю, тим більше вести виборчу кампанію, він більше не зможе. Реанімація старого сценарію не вдалася.

1. Чому керівництво Народного Руху України не виставляло свою кандидатуру на виборах кримського президента?
2. Як ви вважаєте, чому Ю. Мешков переміг на виборах президента в Криму 1994 року?
3. Яку політику прагнув проводити Ю. Мешков і чому це йому не вдалося?
4. Яка роль Росії була в подіях напередодні виборів кримського президента і після?

Робота з джерелами інформації

1. Про що свідчать спогади сучасника щодо причин перемоги Ю. Мешкова на виборах 1994 року? Як це водночас характеризує виборця?

«Пам'ятаю дебати на кримському телебаченні Миколи Багрова та Юрія Мешкова. Багров «брав слухачів» викладом своєї концепції розвитку Криму, перспективними програмами, називав джерела фінансування, розкривав можливості, взаємозв'язки, напрями співробітництва і з Росією, і з Україною, розкривав потенціал Криму. З усього було видно: він був певен, що, вислухавши цю глибоку та компетентну програму, кримчани проголосують за нього. Так думали всі члени його команди та зберігали спокій.

Мешков же відразу, як тільки з'явився на екрані, привітав глядачів скинутою, вгору рукою зі стислим кулаком, весело заговорив про рубльову зону, про оголошення Криму самостійною республікою, про російський уряд. У нього не було жодної виразної та реалістичної програми, він говорив набором гасел, наприкінці закликав голосувати за нього. Пізніше цей стиль назвуть популізмом, але саме з цих дебатів і розпочалася його тріумфальна хода пострадянським простором».

Джерело:

<https://ua.krymr.com/a/krym-yuriy-meshkov-referendum-konstitukatsiya-ukraina-rossiya-populizm/31681064.html>

2. Прочитайте уривок зі спогадів М. Багрова щодо Ю. Мешкова. Який основний меседж цього уривку? Як ви розумієте останню виділену фразу наприкінці уривка.

*«До нього я завжди ставився з легкою іронією, — писав Багров у своїх мемуарах «Крим: час надій і тривоги». — Ніде себе не реалізувавши, він прийшов у сферу політики, де головним, очевидно, вважав вміння голосно і запально говорити, зробивши гарну позу. Була непогана режисюра тих, хто хотів мати маріонеткового президента в Криму, це влаштовувало **багато сил у Криму та за його межами**».*

Джерело: «Крим має бути українським, але без кровопролиття». Як Україна зберегла півострів 25 років тому:

https://lb.ua/news/2020/07/16/461879_krim_maie_buti_ukrainskim_ale_bez.html

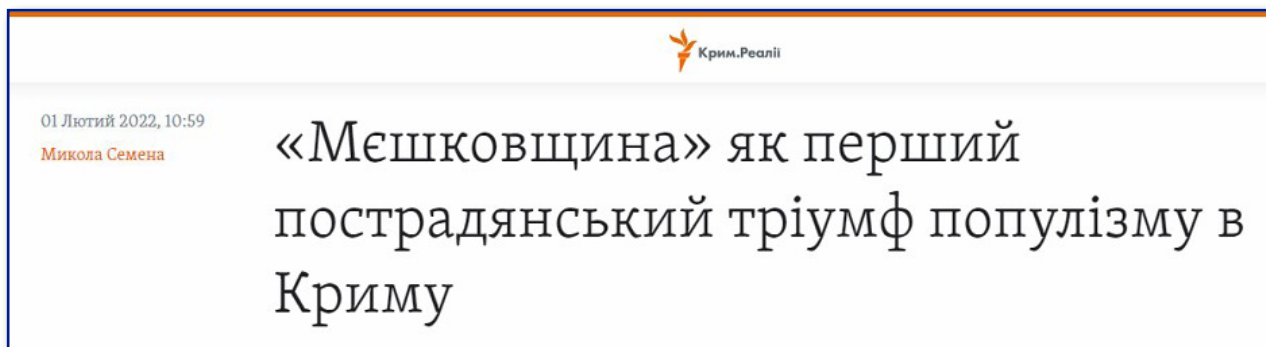
3. Прокоментуйте наведений нижче матеріал. Чому він має такий заголовок? Чи вважаєте дії України, наведені в матеріалі, необхідними та відповідними до тих викликів, що постали в 1994 році?

«Не розпочата кримська війна 1994-го

У 1994 році Крим опинився на цілком реальній межі війни. Тепер мало хто згадує ті часи, однак це не применшує значимості тих подій. Палкою весною 1994 року, як весною 2014 року, Крим опинився під прицілом Росії... На протизаконні дії кримських сепаратистів щодо територіальної цілісності України українське керівництво змушене було відповісти і то негайно, адже час був і так втраченим. 18 травня 1994 до Криму перекидаються додаткові підрозділи Національної гвардії та військ спеціального призначення ЗСУ, загальною кількістю до 1300 чоловік. Вони розташувалися біля Севастополя, на аеродромі Бельбек, а також на мисі Херсонес, в Сухарній балці та в селищі Тиловому. Інші частини українських підрозділів, заблокували в Ізмаїлі підрозділи Чорноморського флоту. На Херсонщині, у селищі Чорнобаївці розгорнули величезний український військово-польовий госпіталь, медперсонал якого був готовий приймати поранених з Криму в разі російсько-української війни. Леонід Кравчук своїм указом перепідпорядкував кримську міліцію новоствореній силовій структурі з метою відновлення контролю над кримськими міліціонерами».

Джерело: <https://bigggidea.com/project/krimska-kriza-na-mezhi-vijni-rik-1994/blog/2893/>

4. Чи погоджуєтеся з назвою статті, поданою на скриншоті? Чи існує зв'язок між цією назвою та назвою есе «Вкрасти Крим: спроба друга»?

Джерело:

<https://ua.krymr.com/a/krym-yuriy-meshkov-referendum-konstitukatsiya-ukraina-rossiya-populizm/31681064.html>

Розділ 6

НОВЕ ОБЛИЧЧЯ ПІВОСТРОВА

Так сталося, що політична стабілізація в Криму збіглася в часі зі стабілізацією української фінансової системи, яка в першій половині 1990-х пережила складний перехід із радянського рубля, супроводжуваного одноразовими відрізними купонами, до тимчасових банкнот — купоно-карбованців, а від них — до постійної грошової одиниці, гривні.

У другій половині 1990-х в українців почав підвищуватися рівень життя, на півострові побільшало курортників, потік яких раніше зменшився через інфляцію. Крім того, кримський бюджет одержував значні грошові надходження від українського уряду.

Наявність фінансів, брак радянської цензури та запит на туристичну привабливість курортних міст почали поволі змінювати обличчя півострова. Цей процес добре ілюструє приклад Євпаторії — міста з населенням понад 100 тис. людей, розташованого на заході Криму.

У радянські часи місто користувалося славою «всесоюзної дитячої оздоровниці» з десятками лікувальних закладів різного профілю, але його не було на туристичній мапі півострова. Адже історичних пам'яток — так виглядало тоді — в Євпаторії нема.

Та й справді, що могло місто запропонувати туристам?

«Досвідчені гіді, — повідомляв довідник «Євпаторія» 1977 року, — знайомлять екскурсантів з історією розвитку всесоюзної дитячої оздоровниці, революційним минулим Євпаторії... Для школярів організовуються екскурсії до пам'яток революційної та бойової слави Євпаторії».

Пам'ятних місць такого ґатунку довідник наводить чимало: скульптура Леніна на території дитячого будинку, ще одна скульптура Леніна — на території санаторію ім. Леніна, пам'ятник комунарам у сквері Комунарів, монумент Слави на проспекті Леніна, пам'ятник льотчику М. Токареву на Театральній площі, стела з горельєфом М. Горького на набережній ім. М. Горького і так далі.

Цим тогочасного туриста важко було здивувати, адже насправді йшлося про стандартний «монументальний асортимент» чи не кожного радянського міста. Хіба можна порівняти згадані об'єкти з красотами розкішних палаців XIX–XX століть на Південному узбережжі Криму? Зрозуміло, що ні. Тому екскурсанти поспішали саме туди. В Євпаторію приїжджали тільки лікуватися.

Але наприкінці 1990-х ситуація почала докорінно змінюватися.

«Раптом» з'ясувалося, що в Євпаторії розташовані унікальні історико-архітектурні пам'ятки XVI–XX століть. Приміром, мечеть Хан-Джамі XVI століття, в якій сходили на престол кримські хани, найбільший у світі караїмський храмовий комплекс XIX століття, унікальний монастир дервішів XV–XVIII століття — єдиний в Європі, що зберігся в первісному вигляді, дві синагоги початку XX століття, вірмено-григоріанська церква Сурб-Нікогайос XIX століття і ще багато інших пам'яток, які можуть успішно конкурувати з розкрученими туристичними гітами південного узбережжя.

Звідки все це знезап'як взялося? Чому цього не було раніше?

Воно було, але... У караїмському храмовому комплексі містився дитячий садочок, у мечеті Хан-Джамі був гуртожиток, у вірменській церкві Сурб-Нікогайос примістився будинок для літніх людей, у монастирі дервішів розташували склад Чорноморського флоту, приміщення Купецької синагоги віддали пиво-безалкогольному заводу, який розмістив там трансформаторну підстанцію, Ремісничу синагогу Єгія-Капай пристосували під продовольчий склад, кримчацький к'аал (храм) став житловим будинком, а грецька церква — шкільним спортзалом...

Цих раритетних об'єктів, у яких містилося що завгодно, але не те, заради чого їх свого часу збудували, звісно, «не помічали» радянські путівники по Євпаторії та Криму. А міські гіді мали затверджений «нагорі» перелік екскурсійних об'єктів і мусили розповідати, як уже зазначалося, про революційну та бойову славу Євпаторії. Тобто місту, вік якого наближався до 2500 років, дозволяли тільки його радянську історію завдовжки кілька десятиліть. Не дивно, що складалося враження, ніби в туристичному сенсі Євпаторія нецікава.

У незалежній Україні припинилися гоніння на релігію, зняли заборону з багатьох сторінок історії, невгодних попередній владі, а «заново виявлені об'єкти» взяли на державний облік як пам'ятки історії та архітектури. Відтак їх відремонтували, відреставрували, зробили доступними для екскурсантів та вірян. Виявилось, що Євпаторія — не тільки оздоровниця, а й справжній Малий Єрусалим, унікальний перетин культур багатьох народів: кримських татар, караїмів, кримчаків, вірмен, греків, євреїв, українців, поляків, турків, росіян та інших.

Місто причепурилося, стало ошатним, багато вулиць упорядкували й повернули їм історичні назви, з'явилися нові сучасні готелі, пам'ятник уславленому градоначальникові початку ХХ століття й діячеві караїмського руху Семену Дувану, пам'ятники видатним поетам — українському Тарасу Шевченку і кримськотатарському Ашику Омеру, заклади кримськотатарської, караїмської, єврейської кухні, нові екскурсійні маршрути тощо. У місті виник новий мікрорайон Ісмаїл-Бей, де збудували собі будинки кримські татари, які повернулися з місць депортації.

З кожним роком зростала кількість курортників — перед окупацією 2014 року Євпаторія приймала щосезону понад 1 млн людей. Зрозуміло, збільшувалися й прибутки міста. Окрім традиційних відпочивальників — українців, білорусів, а також значної кількості росіян — з'явилися іноземці, насамперед поляки. Відпочивальники, які колись дітьми літували в радянській Євпаторії з батьками чи в місцевому піонертаборі й запам'ятали її занедбаною і провінційною, тепер не могли впізнати сучасне й доглянуте курортне місто з десятком музеїв та безліччю історичних пам'яток.

Без перебільшення, кінець 1990-х і майже півтора десятиліття ХХІ століття стали справжнім туристичним піком Євпаторії — і піком розвитку міста взагалі, адже воно існувало переважно як курортне. За короткий час Євпаторія змінилася, покращала, одержавши нове обличчя. Те саме можна сказати і про весь півострів.

Завдання і питання учням, пов'язані з текстом есе

1. Що дало змогу створити нове обличчя півострова?
2. Як змінилось у 1990-х роках ставлення в Криму до історичних об'єктів?
3. Чим відрізнялося ставлення української влади від радянської щодо пам'яток історії в Євпаторії.

Робота з джерелами інформації

1. Проаналізуйте наведені факти. Чим обумовлено зростання туристів у Євпаторії у вказаний період?

Санаторно-рекреаційна галузь — одна з високорентабельних галузей народного господарства. Її ефективний розвиток протягом десятиріч дав змогу місту по-сучасному розвиватися (місто одне з найкращих у Криму за рівнем розвитку соціальної сфери). Однак проти 1987 року кількість санаторних закладів зменшилася на 18 одиниць. У 80-ті роки в оздоровницях міста відпочивали понад 300 тис. осіб, крім того, понад 800 тис. самодіяльних рекреантів.

Упродовж 5 років ріст вартості путівок становив приблизно 23 %, найбільший ріст у 2003 році — 17 %. Позитивна тенденція — збільшення обсягу додаткових послуг. За 5 років показник зріс у 3 рази, у 2000 році він становив 7 млн грн, у 2004 році — 19,7 млн грн. Збільшення

наданих послуг, своєю чергою, привело до зростання кількості робочих місць. У галузі 2000 року працювало 9600 осіб, а 2004 року кількість працівників становила 11 297 осіб — зростання на 17 %.

	Відвідуваність					
	1997	2000	2001	2002	2003	2004
Місто		191000	193000	193763	194500	232000
Область		371200	418500	480400	568100	0
Україна	1539000	1729000	1904000	1963000	2513000	

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Євпаторія#cite_note-Туризм_в_Євпаторії-32

2. Розгляньте таблицю «Розподіл кількості обслугованих внутрішніх туристів за основними регіонами України у 2010 р.». Як ви оцінюєте дані таблиці? Чим пояснюється рейтинг Криму в таблиці?

Рейтинг 10 основних регіонів внутрішнього туризму в Україні

Рейтинг	Регіон	Кількість внутрішніх туристів, осіб	У % до підсумку
1	Івано-Франківська	501040	34,9
2	м. Київ	307477	21,4
3	АР Крим	162240	11,3
4	Херсонська	117456	8,2
5	м. Севастополь	76940	5,4
6	Донецька	69725	4,9
7	Запорізька	52756	3,7
8	Дніпропетровська	50955	3,5
9	Харківська	48604	3,4
10	Хмельницька	48372	3,4
	Усього	1435565	100,0

Джерело: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/1007/1/Semchiy%20M.%20J.%20MEMTzmi-54.pdf>

3. У 1997 році Кабмін України ухвалив програму розвитку туризму в Україні до 2005 року. В ній охарактеризовано туристичний потенціал республіки. Знайдіть на карті географічні, культурно-історичні об'єкти, названі в уривку, з тексту цієї програми розвитку.

«Автономна Республіка Крим

Кримський півострів, що омивається Чорним та Азовським морями і має субтропічний клімат, — унікальний осередок багатих природно-рекреаційних, історико-культурних та спортивно-оздоровчих ресурсів.

До найважливіших об'єктів природно-заповідного фонду в Криму належать Ялтинський гірсько-лісовий заповідник, «Мис Март'яан», Карадазький заповідник, Кримське заповідно-мисливське господарство, 12 заказників, численні пам'ятки природи і садово-паркового мистецтва державного та місцевого значення.

Віддавна славляться цілющі лікувальні грязі, термальні та мінеральні води бальнеологічних курортів у Євпаторії та Саках, Форосі, Голубій Затоці, Сімеїзі, Алупці, Гаспрі, Корейзі, Лівадії, Ялті, Гурзуфі, Алушті, Судаку, Феодосії та в Старому Криму.

Своєрідністю туристично-екскурсійного потенціалу регіон завдячує численним пам'яткам різних часів, народів та культур поряд з відомими історико-архітектурними заповідниками, пам'ятниками та музеями, а також науково-дослідним закладам. Це, зокрема, пам'ятка архітектури пізньоскіфської держави III ст. до н.е. Неаполь Скіфський, художній музей. Інститут етероолійних культур та Інститут мінеральних ресурсів у Сімферополі; Алупкинський палац-музей та парк XIX ст.; пам'ятки історії і архітектури: Ханський палац XVI–XVIII ст., Успенський печерний монастир VII–XIX ст., фортеця «Чуфут-Кале», а також історико-архітектурний музей у Бахчисараї; Кримська астрофізична обсерваторія Національної академії наук в смт Научному; природні «Сфінкси» в Залісному; пам'ятки архітектури: кургани Мелек-Чесменський та Царський IV ст. до н.е., залишки античних міст VI ст. до н.е. — Пантікапея, Німфея, Тірітаки, церква Іоанна Предтечі VIII–XIV ст. та фортеця Ені-Кале XVIII ст., історико-археологічний музей у Керчі; Державний історичний заповідник «Генуезька фортеця» (XIV ст.) у Судаку; історико-архітектурний заповідник «Генуезька фортеця Кафа» (XIV ст.), літературно-меморіальний музей О. С. Гріна та картинна галерея імені І. К. Айвазовського у Феодосії; Лівадійський виставковий комплекс, пам'ятка архітектури «Ластівчине гніздо», музей просто неба «Поляна казок», будинок-музей А. П. Чехова, Нікітський ботанічний сад, Республіканський науково-дослідний інститут виноробства і виноградарства «Магарач», Масандрівський парк у Ялті.

Перспективні в Криму пізнавальний, оздоровчий, спортивний туризм та сімейний відпочинок».

Розділ 7

ВКРАСТИ КРИМ: СПРОБА ТРЕТЯ

За нового президента Росії — 2000 року Бориса Єльцина змінив Володимир Путін — апетити сусідньої держави щодо Криму не послабшали, проте змінилася тактика. Якщо раніше Москва намагалася діяти в правовому полі — влаштувати референдум або провести свою людину в законно обрані керівники півострова, — то тепер почала діяти зненацька, віддаючи перевагу силовим методам.

Перший крок зробили 29 вересня 2003 року, почавши зводити дамбу від російського Таманського півострова в напрямку Криму до українського прикордонного острова Тузли, розташованого посеред Керченської протоки. То була спроба приєднати невеличкий клаптик української території до Росії і створити прецедент, бо Тузла входила до складу Автономної Республіки Крим.

Ба більше, контроль над островом означав контроль над усією глибоководною судноплавною Керченською протокою, зокрема над тим, які кораблі зможуть туди зайти — не тільки риболовецькі, але й військові. Тобто йшлося про формування такого собі плацдарму для подальших дій у напрямку Криму. Адже від Тузли вже рукою сягнути до Керчі: острів — територія Керченської міськради. «Значення Тузли, — пояснила урядова «Российская газета», — не менш важливе для країни, ніж Курильські острови. А може, й більше».

Головну ставку зробили на несподіваність і темп — стрімко збудувати дамбу, поки українці не спохватилися, розмістити на острові російську прикордонну залозу, а тоді поставити всіх перед фактом. Тим більше, що президент Леонід Кучма відбув з візитом до Південної Америки, тож Україна навряд чи зможе швидко реагувати. А якщо виникне міжнародний скандал, у хід підуть «аргументи» про те, що Тузла завжди належала і належить Росії.

На підтримку своїх дій Росія почала тиражувати брехливі вигадки, подаючи їх як нібито історичні факти. Мовляв, 1954 року Україні передали Кримську область без Тузли (клон міту «передали Крим без Севастополя»). Або: Україна одержала тільки континентальну частину Криму. Інший варіант: Тузла ніколи не входила до складу Криму, тож після 1954-го вона залишилася в Росії. Ще й таке: коли Тузлу передавали від Тамані до Криму, обидва півострови входили до складу Росії, передавання відбувалося суто в межах Росії та не передбачало перехід Тузли до України. Далі — більше: лінію державного кордону незалежна Україна встановила в односторонньому порядку, без узгодження з Росією, тобто самовільно привласнила російську територію. І нарешті, Тузла взагалі не острів, це — коса, що починається з Таманського півострова.

Звісно, все це — міти російської пропаганди, які зовсім не товаришують з фактами. Адже насправді Тузлу ввели до складу Кримської АРСР ще 13 серпня 1922 року постановою ВЦВК. А в січні 1941-го з'явився указ Верховної Ради РРФСР «Про рахування острова Середня коса (Тузли) з Темрюцького району Краснодарського краю до складу Кримської АРСР». Зверніть увагу: в назві указу Тузла згадана саме як острів, а Середня коса — це попросту інша назва острова Тузли, а не ознака рельєфу. На всіх радянських картах, виданих після 1954 року, острів Тузла позначений як територія УРСР.

Проте 29 вересня 2003 року Росія почала будувати 4-кілометрову насипну дамбу завширшки 30 метрів від Тамані до острова Тузли, залучивши близько 100 одиниць важкої техніки — бульдозерів, екскаваторів тощо. Темп роботи був шалений: щодоби розвантажували до 700 вантажівок з необхідними матеріалами, а будівельники працювали цілодобово, в три зміни, просуваючись щодня на 150 метрів.

Але Україна зреагувала блискавично. Вже наступного дня українські вояки облаштували на Тузлі прикордонний пост, встановили прикордонні знаки. Для інженерного захисту острова привезли землекопачі.

Росія явно не очікувала оперативності й рішучості з боку України. І відправила до Керченської затоки два бойові кораблі з Новоросійської військово-морської бази. Ситуація ставала загрозливою.

Леонід Кучма терміново перервав візит і прибув до Криму. За його наказом на півострові розпочалися масштабні військові навчання. Зенітники демонстративно розгорнули оперативно-тактичні ракетні комплекси «Точка-У». В небо піднялися 17 винищувачів Су-27 та МіГ-29. А на самій Тузлі висадився український спецзагін, підсилений бійцями Київського та Сімферопольського прикордонних загонів.

Москва відповіла перекиданням на Тамань підрозділів 7-ї гвардійської дивізії. На півострові стартували навчання десантників та морських піхотинців з бойовою стріляниною.

Українські прикордонники попередили росіян, що в разі продовження ескалації відкриють вогонь. Підсилене патрулювання прибережної зони вели Керченський прикордонний загін та Окрема авіаційна ескадрилья з Одеси.

Росія активізувала своїх симпатиків у Криму. Представники проросійських сил на півострові вийшли на мітинг, скандуючи: «Крим! Росія! Тузла!» і тримаючи плакати: «Майбутнє Криму й України — в єдності з Росією», «Кордони нам не потрібні».

Посольство України у Вашингтоні дало зрозуміти, що вимагатиме термінових консультацій відповідно до Будапештського меморандуму, за яким США — одні з гарантів безпеки України. Президент Кучма був налаштований рішуче: в разі, якщо Білий дім відмовиться втрутитися в ситуацію, збирався завдати артилерійського удару по дамбі.

Вдруге за часів незалежності Україна та Росія опинилися на межі збройного конфлікту — і знову через ситуацію навколо Криму.

На щастя, американці вжили своїх заходів, уможлививши телефонну розмову президентів України та Росії. 23 жовтня будівництво дамби призупинили. «Вчора, — розповів Кучма журналістам наступного дня, — мені вдалося порозумітися з президентом Російської Федерації. На превеликий жаль, це сталося з невеликим запізненням. Однак і він був далеко, і я, але вчора ми домовилися, що припиняємо цей конфлікт».

У листопаді 2003 року прем'єр-міністри обох країн офіційно домовилися про остаточне зупинення будівництва. Натомість розібрати вже збудовані 2,5 кілометра Росія відмовилася. Що ж, Україна відкрила на Тузлі нову прикордонну заставу.

Гаряча фаза конфлікту завершилася. Він тривав майже місяць. Але загроза повторення нікуди не поділася. Тому в червні 2004-го Україна ухвалила рішення про виділення \$6,4 млн на інженерний захист та облаштування Тузлі, проведення туди електрики та з'ясування можливості будівництва заводу з перероблення риби.

Чого врешті добилася Росія? Кінцевої мети — приєднати острів до Тамані — досягти не вдалося. Натомість кожен четвертий мешканець України, за даними соціопитувань, значно погіршив своє ставлення до сусідньої держави. Хоча більшість опитаних людей вважали, що конфлікт виник не так через дамбу, як через підкреслено нахабну поведінку Кремля.

Москва, однак, поводитися так, ніби її не цікавить думка українців про Росію. У липні 2005-го після чергових двосторонніх консультацій МЗС України оголосило, що Кремль нарешті визнав належність Україні острова Тузлі і «вод навколо нього». Здавалося б, питання розв'язано. Але ні — МЗС Росії раптом заперечило: «Правовий статус острова Тузлі залишається невизначеним»...

Репліка російських дипломатів означала, що їхня країна не відмовляється ані від Тузлі, ані від наступних спроб «прив'язати» Крим до себе.

Ідея насипної дамби трансформувалася в амбітний проект повноцінного транспортного переходу — мосту з Тамані до Керчі через ту саму протоку. Його наполегливо просував впливовий кримський політик проросійської орієнтації Леонід Грач, який мав спільні бізнес-проекти з представниками Краснодарського краю. Він, зокрема, пропонував збудувати не просто автомобільно-залізничний міст, але й прокласти по ньому нафтопровід, газопровід і навіть водопровід. Це фактично означало б повне відікнення Криму від нафтогазового комплексу України, відмову від води Північнокримського каналу, натомість поставило б півострів у повну залежність від ресурсів з Росії. Лише захмарна вартість цього проекту завадила його реалізації.

Показово, що у 2018–2020 роках, уже захопивши Крим, російські окупанти збудували Кримський міст від Тамані до Керчі саме через Тузлу, фактично повторивши незавершений «маршрут» 2003 року. Це підтверджує ту думку, що спорудження дамби мотивувалося зовсім не «захистом господарських і природоохоронних інтересів Темрюцького району» (так тоді офіційно пояснювали потребу в дамбі), а переслідувало насамперед політичну мету й слугувало фактично першою ланкою майбутнього захоплення Криму.

Україна, а також Європейський Союз і США засудили будівництво згаданого мосту і його відкриття. Україна внесла свої претензії щодо його спорудження в позов проти Росії, бо це порушує Конвенцію ООН з морського права, а за фактами зведення моста й організації залізничних перевезень по ньому українська прокуратура відкрила кримінальні справи. США та ЄС запровадили санкції щодо всіх організацій та фірм, які взяли участь у будівництві незаконного Кримського мосту.

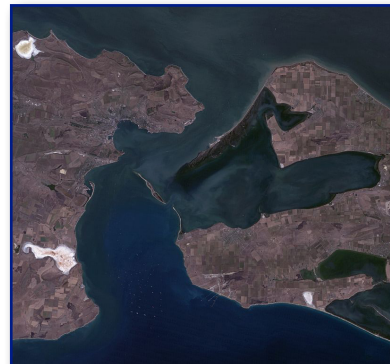
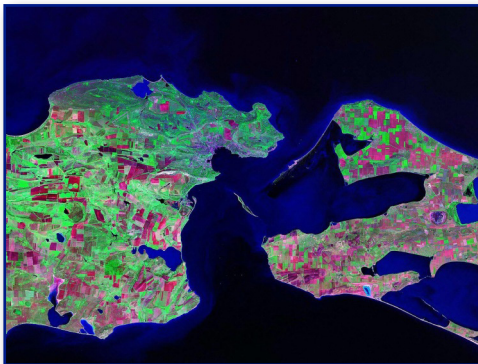
Завдання і питання учням, пов'язані з текстом есе

1. Які причини третьої спроби вкрати Крим?
2. Які міти розповсюджувала Росія в контексті прагнень захопити о. Тузлу?
3. Яка хронологія подій російсько-українського протистояння у 2003 році?
4. Що завадило Росії захопити о. Тузлу?
5. Чому Росія не відмовилась від захоплення о. Тузли?
6. Як би ви особисто назвали це есе і чому саме так?

Робота з джерелами інформації

1. Знайдіть на фотографіях о. Тузлу. Порівняйте 2 фотографії, зроблені з космосу.

- ◆ Які відмінності ви помітили між ними?
- ◆ Чи можна встановити дату, після якої або до якої були зроблені фотографії?
- ◆ Чому ви так вважаєте?

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Конфлікт_щодо_острова_Тузла.

2. Про що свідчить заява глави адміністрації російського президента Олександра Волошина на закритій бесіді з українськими журналістами восени 2003-го року? Як характеризує це наміри російської сторони?

«Керченська протока ніколи не належатиме Україні. Це буде спільна протока. Інакше її доведеться або забетонувати, або замінувати, бомбу скинути туди — в екології там і так проблеми. Але цього, як ми розуміємо, ніколи не буде. Нам слід зрозуміти, що всі спроби зробити її українською — безглузді та недружні».

Джерело: Песчано-информационная аннексия: <https://argumentua.com/stati/peschano-informatsionnaya-anneksiya>

3. Проаналізуйте уривок зі статті Р. Малка «Чому конфлікт довкола острова Тузли 2003 року в Керченській протоці варто вважати прелюдією до повномасштабної війни» і дайте відповідь на ряд запитань.

Які цілі, за задумом автора, переслідував Путін, організовуючи провокації з о. Тузлюю? Чи погоджуєтесь ви з його думками?

Які тези есе відповідають висловленим Р. Малком думкам?

Чи погоджуєтесь з останнім реченням з наведеного нижче уривка зі статті?

«Влаштувавши провокацію з Тузлюю Путін не лише ставив собі за мету перевірити Україну на готовність захищатися. Це, безперечно, було одним з основних пунктів програми. Але були й інші, практичніші. Відхопивши острів, Росія не лише діставала можливість облаштувати на ньому заставу Новоросійського прикордонного загону, як планувала, а й, що куди важливіше, контроль над фарватером Керченської протоки. Згодом Дмитрій Rogozin, тодішній голова комітету держдуми з міжнародних справ, зізнається. Причина також у грошах.

Через те що Україна контролювала фарватер, кошти за проходження морських торгових кораблів в Азовське море, так званий каналний збір, осідали саме в її казні, а не в російській. А це не мало не багато 200 млн доларів у рік. Втім, навіть не захопивши Тузлу, а лише пересунувши границю, шляхом будівництва дамби, на 400 метрів углиб української території, росіяни насправді здобули неабиякий бонус. А саме — доступ до українського нафтогазового родовища, й, відповідно, можливість викачувати собі з нього українські вуглеводи, чим негайно скористалася.

А ще після тузлівської спецоперації зближення України та НАТО різко пригальмувалося. 15 липня 2004 року, за результатами засідання комісії Україна — НАТО, президент Кучма випустив указ, в якому було сказано, що вступ до НАТО більше не мета країни — необхідне лише «істотне поглиблення відносин із НАТО та Євросоюзом, як гарантими безпеки та стабільності в Європі». Чи справді Росія використала події довкола Тузли також як інструмент тиску на Київ, щоб попередити про «неприпустимість інтеграції до НАТО та ЄС», цілком імовірно.

Побутує навіть думка, що Путін свідомо спровокував конфлікт, аби зробити послугу Кучмі. Звісно, не без вигоди для себе. Підлатавши українському президенту його зіпсутий імідж та представивши його перед українцями як справжнього героя-захисника, який в теорії міг би тепер претендувати і на третій термін, Путін також отримував боржника-союзника, від якого можна було вимагати що завгодно. І хоч з третім президентським у Леоніда Даниловича таки не вийшло, але рекомендації з Кремля зробити своїм спадкоємцем Віктора Януковича він таки виконав справно, і це показово.

Тепер, з висоти років, більш ніж очевидно, що тренування із вторгнення в Україну, проведені біля острова Тузли в 2003 році, для Росії схоже пройшли успішно».

4. Прочитайте означення подій, описаних в есе. Яке з них вам імпонує? Можливо, ви створите власне, використавши слова «інцидент», «гострий конфлікт», «конфронтація» тощо:

- 1) «криза в російсько-українських відносинах наприкінці 2003, викликана спорудженням Росією в Керченській протоці греблі до острова Тузли» (<https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/177624>);
- 2) «кризовий момент в українсько-російських відносинах, спричинений спорудженням Росією дамби в Керченській протоці від Таманського півострова до острова Тузли у 2003 році» (https://uk.wikipedia.org/wiki/Конфлікт_щодо_острова_Тузла)

5. Проаналізуйте фотографію в контексті змісту есе. Які події вони зафіксували?

Розділ 8

ЗЕМЛЯ НЕЗАБУТИХ ПРЕДКІВ

Тим часом основною проблемою на півострові стало розселення та облаштування депортованих 1944 року народів. Уже у своєму першому самостійному держбюджеті на 1992 рік Україна заклала для цього значні кошти — 8 мільярдів карбованців. Першочергово йшлося про допомогу кримським татарам, які почали повертатися на батьківщину, натомість другою чергою репатріантів мали стати вірмени, болгари, греки й німці.

В останні роки існування Радянського Союзу питання фінансової та соціальної підтримки цих людей розглядав уряд СРСР — передбачалося створити коштом союзного держбюджету близько 80 поселень в економічно депресивних районах Криму і залучити репатріантів до сільськогосподарства. Натомість після припинення існування СРСР весь комплекс проблем ліг тільки на плечі України. Росія, а також Узбекистан, де мешкала значна більшість вигнаних з півострова кримчан, відмовилися надавати будь-яку допомогу.

Отже, зі згаданих 8 мільярдів карбованців, що їх виділила Україна, 4 мільярди призначалися на житлове та комунальне будівництво для кримських татар, 2 мільярди — на допомогу сім'ям, які самостійно будують житло, ще 2 мільярди — на соціально-культурні потреби. Це дало змогу збудувати 46,2 тис. м² житла, 18,7 кілометра водогінних мереж, 80,2 кілометра ліній електромереж, 29 кілометрів шляхів із твердим покриттям, школу на 120 учнів, 2 фельдшерсько-акушерські пункти тощо. Майже 11 тисяч індивідуальних забудовників одержали матеріальну допомогу для придбання будівельних матеріалів.

У наступному, 1993-му, році збудували понад 51 тис. м² житла, 55,5 кілометра водогінних мереж та 215,9 кілометра ліній електромереж. Особливо високими темпами будувалося житло для кримських татар у Сімферополі, Євпаторії, Саках, Феодосії, також у Нижньогірському та Джанкойському районах.

Того ж року почалася реалізація державної програми повернення та облаштування депортованих вірмен, болгар, греків та німців. З ними встановили контакт у місцях їхнього мешкання у вигнанні та взяли на облік. Зокрема, в 1995-му перебували на обліку 10 455 сімей, з них: 2 462 вірменські сім'ї, 2 315 — болгарських, 4 212 — грецькі та 1 466 — німецьких. Розпочалося проектування для них компактних селищ: вірменських — у селах Піонерському та Білому-5 Сімферопольського району, болгарських — у селах Криничках Кіровського району та Желябівці Нижньогірського району, грецьких — «Акрополіс» і «Понтос» у Сімферопольському районі, німецьких — у селах Мар'янівці Красногвардійського району та Алсфельді Сакського району.

Разом із тим процес репатріації кримських татар набув ознак стихійності. Замість єдиної державної програми існувала така собі практика щорічних квот на повернення, обсяг яких обмежувався фінансовими та будівельними можливостями України, проте не враховував реальну ситуацію — люди масово поверталися на рідну землю, ігноруючи формальні квоти. Лише протягом перших років незалежності України понад 210 тисяч кримських татар прибули на історичну батьківщину.

Слід зауважити, що Україна в той час переживала фінансову кризу, пов'язану з виходом з рубльової зони, зупинкою багатьох підприємств, зменшенням надходжень від податків, а також через подолання наслідків аварії на Чорнобильській АЕС і необхідність влаштування людей, переселених із зони радіоактивного забруднення. Вже з 1993 року бюджетні гроші для потреб кримських татар почали надходити неритмічно, не повним обсягом, та ще й переважно наприкінці року, коли їхня вартість «з'їдалася» нестримною інфляцією. Це призвело до того, що в 1994-му з понад

згаданих 210 тисяч осіб, які повернулися на півострів, власне житло мали тільки 100 тисяч (зокрема близько 20 тисяч осіб тулилися в недобудованих будинках без будь-яких вигод). А 15 тисяч індивідуальних забудовників припинили будівництво через брак грошей. І то ще не все. Близько половини працездатних репатріантів не мали роботи, перебиваючись випадковими заробітками.

Такий стан речей створював у край напружену, майже вибухову ситуацію, яка до того ж підсилювалася негативними стереотипами російськомовного населення щодо кримських татар. Зневірені, вони часто-густо вдавалися до самозахоплення земельних ділянок і подальшого зведення на них житла без дозволу місцевої влади. Як результат, приблизно на 2 000 га розташувалися 56 несанкціонованих поселень, у яких замешкали від 8 до 15 тисяч репатріантів.

Також існували розбіжності між вигнанцями та місцевою владою в розумінні того, куди саме слід повертатися. Кримські татари прагнули замешкати в тих населених пунктах, звідки їхні сім'ї депортували в 1944-му. Йшлося переважно про морське узбережжя, надзвичайно привабливе з туристичного погляду. Тамтешні урядовці — міські або селищні — систематично відмовляли репатріантам, посилаючись на брак вільної землі для індивідуальної житлової забудови. І водночас узгоджували землевідведення забудовникам з політичними зв'язками. Обурені таким станом речей, кримські татари вдавалися до самовільного захоплення земель, не маючи іншого способу захистити свої права і людську гідність. Натомість більшість з них змушена була згоджуватися на пристановище в інших районах півострова — переважно неподалік Сімферополя або Бахчисарая, — тож почувалися не тільки позбавленими земель предків, але й такими, що опинилися в програшному економічному становищі.

Щоправда, з 2001 року ситуація почала змінюватися на краще. Якщо, приміром, у другій половині 1990-х років Україна надавала на потреби кримських поверненців у середньому лише 45 % запланованого річного обсягу фінансування, то у 2001-му — 100 %, до кінця другої каденції Леоніда Кучми — в середньому 81,4 % щороку, за президенства Віктора Ющенка — 55,6 % на рік, у 2011-му — 93 %, в 2012—24,7%.

Отже, протягом 1991–2012 років Київ виконав свої фінансові зобов'язання щодо людей, які поверталися з депортації в середньому на 70 %.

Попри згадані складнощі, Меджліс кримськотатарського народу тримав проукраїнську позицію. Наприклад, на президентських виборах 2004 року агітував за Віктора Ющенка. У 2006-му підтримав кампанію за ухвалення Верховною Радою України закону «Про Голодомор в Україні 1932–1933 рр.» та негативно відреагував на акції проросійських активістів у Феодосії проти спільних навчань українського флоту й НАТО. Керівники Меджлісу Мустафа Джемілев та Рефат Чубаров обралися до українського парламенту, чітко визначивши свої політичні пріоритети.

На півострові почав змінюватися календар пам'ятних і святкових дат. Верховна Рада Криму ухвалила постанови «Про день пам'яті жертв депортації», встановивши його 18 травня, та «Про встановлення святкових днів для громадян Республіки Крим, які сповідують іслам», визнавши свята Курбан-Байрам і Ураза-Байрам вільними від роботи днями.

У Сімферополі відкрився кримськотатарський музично-драматичний театр, який одержав стаціонарне приміщення, а згодом став Державним кримськотатарським академічним музично-драматичним театром. З Узбекистану переїхав Державний кримськотатарський хореографічний ансамбль «Хайтарма». Заснувалися дитячі колективи «Учан-Су» і «Фіданлар», які продемонстрували своє мистецтво в Туреччині, Сполучених Штатах, країнах Європи. Виникли десятки кримськотатарських, вірменських, болгарських, грецьких, німецьких національних хореографічних, музичних, танцювальних та інших самодіяльних колективів.

Відкрилися кримськотатарські бібліотеки в Сімферополі, Білогірську, Євпаторії, а також у сільських місцевостях з компактним проживанням кримських татар. Крім того, у 906 бібліотеках півострова з'явилися відділи книжок національними мовами.

Всі колись депортовані народи за підтримки держави заснували на півострові свої культурні осередки, які відновили національну періодику й готували культурні заходи. Зокрема, Фестивалем болгарської культури опікувалося Кримське республіканське товариство болгар, а Кримське вірменське товариство влаштувало цілий ряд святкувань і щороку випускало літературний альманах.

Слід зауважити, що інші народи Криму, які не були депортовані, теж дістали можливості для свого культурного відродження. Лише один приклад. Асоціація кримських караїмів «Кримкарайлар» випускала газету «Кримські караїми. Кримкарайлар», Євпаторійське караїмське товариство «Кардашлар» започаткувало свою «Євпаторійську газету», а спільно ці дві організації провели в Євпаторії Всесвітній фестиваль культури кримських караїмів.

Завдання і питання учням, пов'язані з текстом есе

1. Які позитивні зміни відбулись в політиці України щодо повернення кримських татар у Крим після 1992 року?
2. Чим була державна програма повернення та облаштування депортованих вірмен, болгар, греків та німців?
3. Які проблеми виникали у процесі повернення кримських татар на батьківщину?
4. Що стало причиною виникнення проблем?
5. Як змінювався Крим у 2000-х роках у контексті назви есе?
6. Якою може бути інша альтернативна назва есе, якщо б вам випала нагода його назвати?

Робота з джерелами інформації.

1. Проаналізуйте дані опитування, опубліковані в статті «Проблеми інтеграції кримських татар в українське суспільство».

«На розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, що повернулися на проживання в Україну, їх адаптації та інтеграції в українське суспільство (2009–2010 рр.) виділено лише 53,3056 мільйони гривень, при потребі у 108,622 мільйони... більшість кримських татар (58,5%) визнають прояви дискримінації, ще 23,8% упевнені, що вона існує в Криму як явище... Як показали дослідження Центру Разумкова у 2010 р. 70% кримських татар вважають за доцільне повернення у Криму історичних (кримськотатарських) топонімів, а 70 відсотків представників слов'янської спільноти — не доцільним»

Джерело: <https://www.radiosvoboda.org/a/2199145.html>

2. Чи погоджуєтесь з думкою, висловлену у 2009 році? Якщо «так» або «ні», то чому?

«Схоже, навіть попри те, що уряд України за всі роки репатріації виділив для облаштування кримських татар близько 1,2 мільярда гривень, через невирішеність політико-правових питань кримськотатарського народу, значна частина репатріантів вважає, що насправді депортація продовжується...»

Джерело: <https://www.radiosvoboda.org/a/1732810.html>

Розділ 9

ЯК ПІДЖИВЛЮВАВСЯ «РОСІЙСЬКИЙ МІТ» КРИМУ

Водночас на півострові продовжував панувати «російський міт» з його головним меседжем: Крим історично й культурно пов'язаний саме (і тільки) з Росією.

Як цей міт підтримувався на плаву? А ось як.

Приїжджає, наприклад, курортник у відпустку до Криму. Хоче не тільки на сонці засмагати та в морі плавати, але й побачити щось оригінальне. Будь ласка, до його послуг безліч екскурсійних фірм, які пропонують десятки подорожей у різні куточки півострова.

Безперечний гіт — розкішний царський палац у Ливадії, літня резиденція російських імператорів. Також приваблює споруджений російським нафтовим королем бароном Павлом Штейнгелем на крутій 40-метровій скелі невеличкий готичний будинок з дивною назвою «Ластівчине гніздо». Він навіть став емблемою Криму. А як не відвідати кримське «диво світу» — славетний палац російського генерал-губернатора Михайла Воронцова в Алушці?

Від екскурсійних пропозицій очі бігають.

Поціновувачі літератури цікавляться музеєм Олександра Пушкіна в Гурзуфі, будиночком-музеєм драматурга Антона Чехова в Ялті, а також своєрідним мистецьким клубом, яким став у першій третині ХХ ст. будинок поета Максиміліана Волошина в Коктебелі. У Феодосії запрошує відвідувачів будинок-музей письменника-романтика Олександра Гріна, а місцеві гіді люб'язно нагадують, що 2009 року Феодосія збагатилася ще одним вартим уваги об'єктом — меморіальним музеєм поетки Марини Цветаєвої та її сестри-літераторки Анастасії Цветаєвої. Також радять відвідати в Алушті будинок-музей Сергія Сергєєва-Ценського, автора історичної епопеї «Преображение России», над якою працював протягом 46 років.

На цьому російському фоні певним дисонансом виглядає палац кримських ханів у Бахчисараї, але й там акценти розставлені як слід: головною «родзинкою» виступає Фонтан сліз — не тому, що його спорудив невтішний хан Кирим-Герай, оплакуючи свою кохану Діляру-Бікеч, а тому, що цю історію описав Олександр Пушкін у відомій поемі «Бахчисарайський фонтан». До речі, бюст автора цього твору — ось він, біля фонтану. Історія про драматичне кохання могутнього правителя Кримського ханату, оспівана російським поетом, справляє сильне враження на відвідувачів і слугує головним спомином про відвідування палацу, тим більше, що саме фонтан з бюстом Пушкіна зображений на поштівках та сувенірах, які люди охоче купують наприкінці екскурсії. Крім того, екскурсоводи обов'язково покажуть кам'яну колону — Катерининську милю, — встановлену проти північної брами ханського палацу на честь відвідування Бахчисараю російською імператрицею Катериною II.

Зачарований красотою півострова, курортник поспішає до книгарні, щоб більше дізнатися про місцеві цікавинки. На полицях — гроно краєзнавчих книжок. Ошатно виданих, добре ілюстрованих, приємно взяти в руки. Про що вони? Ось фоліант про перебування в Криму імператорської сім'ї Романових. Інший — про кримські шляхи генерал-губернатора Михайла Воронцова. Ще один — про перебування на півострові графа Льва Толстого. Привертає увагу серія книжок про старовинні маєтки Криму: в Сімеїзі — російського промисловця Сергія Мальцова, в Місхорі — флігель-ад'ютанта Павла Шувалова, в Гаспрі — дійсного статського радника і почесного гро-

мадянина Москви Павла Шелапутіна, в Ореанді та Характі — великих князів Костянтина Костянтиновича та Георгія Миколайовича, родичів імператора, і так далі. На сторінках абсолютної більшості видань подібної тематики фігурують саме російські діячі — зрозуміло, як позитивні герої, що сприяли економічному та культурному розвитку Криму.

Але найбільшим попитом користуються, як завжди, путівники. Їх чимало — і місцевих видавців, і російських. Найґрунтовнішим виглядає історичний путівник, виданий 2005 року в Москві — 287 сторінок! Містить розділи про санаторії та лікування, про міста і курорти, але відкривається величезним розділом «Історія Криму» (а точніше було б назвати «Збірка російських мітів про історію Криму»). На прикладі цього видання добре видно, як від цілісного організму відрубають «непотрібне» і, навпаки, надмірно підносять «потрібне».

Автори починають з давніх-давен, від кімерійців, таврів і скитів. Про Кримський ханат згадують у негативному контексті, мовляв, його військо не раз атакувало Московське царство. Далі йдуть чималенькі розділи з тріумфальними заголовками «Ліквідація Кримського ханату» і «Крим у складі Російської імперії». У розділі про громадянську війну абсолютно нема будь-яких відомостей про змагання за півострів Української Центральної Ради та гетьмана Павла Скоропадського, а також про І Курултай кримських татар — на сторінках путівника за Крим чубляться між собою тільки росіяни: Добровольча армія та більшовики. У розділі про Другу світову виразно подано кримських татар як колабораціоністів, натомість депортація 1944 року згадана мимохідь, з такою-от увагою: «В епоху демократії прийнято засуджувати радянських вождів, які ухвалили це суворе політичне рішення. Але проблему потрібно розглядати з конкретно-історичних позицій». Тобто замість засудження — спроба виправдання.

Розділ про передання Криму до складу УРСР в 1954 році найменший, а закінчується наче вирок за скоєний злочин: «Уся відповідальність за таке рішення лежить на голові Радянської держави та Комуністичної партії Микиті Сергійовичі Хрущові, відомому волонтаристі та людині обмеженого розуму». Отже, передання півострова виглядає як прикра помилка, головною дійовою особою поданий Хрущов (що неправда), якому до того ж закинули недоумкуватість.

У тому ж дусі завершується й розділ «Крим у складі незалежної України»: «Розвал СРСР, становлення незалежності України призвели до розриву найважливіших економічних зв'язків, що обернулося митними бар'єрами, порушенням міжреспубліканського розподілу праці, а врешті простим підприємств, падінням обсягів виробництва». Якщо коротко: добре було в Радянському Союзі, а тепер усе погано.

А що пропонували українські путівники по Криму?

Нічого, бо їх попросту не було (і нема досі). Тож мимоволі в курортників — українських теж — складалося щире, але помилкове враження, ніби Крим належить Україні суто формально, він їй чужий, не має з нею історичних та культурних перетинів.

Натомість путівник по Криму, якби його склали в Києві, неодмінно містив би розповіді про кримські сюжети в житті й творчості Лесі Українки, Миколи Костомарова, Степана Руданського, Михайла Коцюбинського, Миколи Зерова, Павла Тичини, Максима Рильського, Євгена Плужника, Остапа Вишні, Олеся Гончара і ще багатьох українських письменників. Про кримські маєтки художника Архипа Куїнджі, архітектора Владислава Городецького та відомого підприємця-харків'янина Олексія Алчевського і його дружини Христі Алчевської, видатної української письменниці й культурної діячки. Про Ялтинську кіностудію ВУФКУ. Про діяльність ОУН та УПА в Криму. І ще багато про що, починаючи із запорозьких козаків. А може, ще раніше... Але ні — Україна свого слова не сказала.

Як цією мовчанкою скористалися росіяни? Ось лише один приклад.

В 1996-го у Феодосії заснували історико-краєзнавчий і літературно-художній щорічник «Кримський альбом». Наклад — 2 000 примірників, розповсюдження по всьому півострову. Видавали його, судячи з вихідних даних, спільно з Москвою. Тому історичні розвідки, мемуари, публіка-

ція листів, фотографій — майже все оприлюднювалося вперше і становило справді великий інтерес — стосувалося тільки російських персоналій. Мимоволі складалося враження, ніби ніхто, крім росіян, до Криму не їздив, не цікавився ним, не писав про нього, не малював його тощо.

Росія застосовувала різні інструменти легалізації та підсилення своєї присутності на півострові. Приміром, 1999 року в Севастополі відкрилася Чорноморська філія Московського державного університету ім. Ломоносова. «З перших днів філія має необхідне фінансування, — запевнив ректор Віктор Садовничий. — Я був нещодавно в Міністерстві фінансів [Росії], де ми узгодили для нього необхідний державний бюджет на наступний рік». Отже, гроші російські, і вочевидь не без політичного інтересу.

Далі ректор сформулював завдання нової філії — цитата така промовиста, що наведемо її повністю: «Навчальні програми Росії та України з історії, російської мови та літератури все більше починають різнитися. Ми втрачаємо єдиний освітній простір. Перехід усієї системи освіти тільки на українську мову і викладання російської як іноземної навряд чи сприятиме відповідності до міжнародних стандартів освіти. Ймовірно, саме тому університет має подумати і вже думає, як зорієнтувати майбутніх абітурієнтів на рівень вимог Московського університету. Розв'язанню цього завдання можуть допомогти підготовчі курси й відділення, послугами яких зможуть скористатися молоді люди, що прагнуть здобути освіту міжнародного рівня».

Тобто міжнародного рівня можна досягти, навчаючись лише російською мовою, за російськими навчальними програмами і — якщо йдеться про історико-філологічний факультет з відділенням журналістики — з російськими мітами. Українська, відповідно, другорядна мова, яка не відповідає міжнародним стандартам.

Але найцікавіше виявилось, коли на чотири факультети набрали 100 осіб — студентами філії стали не тільки кримчани, але й представники 17 міст Росії, які по закінченні навчання залишалися на півострові. Тобто з допомогою університету Москва заякорила в Криму представників «руско-го міра» нового покоління, на яких у майбутньому спиралася в своїх інтересах.

На цілком логічне запитання, чому в Криму не засновувалися філії київських, харківських чи львівських вишів, відповіді нема.

Щоправда, слід згадати газету «Кримська світлиця», яка видавалася з 1992 року. Вона єдина на півострові виступала з позицій української державності, захищала права українців і кримських татар, давала відсіч місцевим російським шовіністам. Спочатку її наклад становив 10 000 примірників, потім скоротився до 3 000 у 2009 році, далі були різні періоди — і припинення виходу, і його відновлення.

Хай там як, загалом «війну впливів» на півострові Україна програвала.

Завдання і питання учням, пов'язані з текстом есе

1. Як підживлювався «російський міт» Криму через туристичну галузь? Наведіть приклади цього.
2. На що зверталась увага в кримських путівниках 1990–2000 років?
3. Як ви вважаєте, яка була імпліцитна (прихована) мета відкрити Чорноморську філію Московського державного університету ім. М.Ломоносова?
4. Яка ваша версія того, що в Криму не засновувалися філії київських, харківських чи львівських вишів?
5. Чи погоджуєтеся з думкою автора есе, що «війну впливів» на півострові Україна програвала?

Робота з джерелами інформації

1. Який меседж обкладинок зображених нижче путівників по Криму? Знайдіть у тексті есе про що це може свідчити? Чому, на вашу думку, з'явилися подібні путівники?

Гармаш П. Е. Город-герой Севастополь. Путеводитель. Симферополь: «СОНАТ», 2004.

Крым: православные святыни. Путеводитель. 2003.

2. Розгляньте перелік прізвищ, вміщений у змісті путівника «Все про Крым», який з'явився 2002 року?

- ◆ Про що свідчить цей перелік?
- ◆ Чому, на вашу думку, у ньому немає українських прізвищ?
- ◆ Як би ви змінили цей перелік прізвищ, внівши до нього прізвища українських митців, історичних діячів, пов'язаних з Кримом?

Содержание	
А. С. ПУШКИН	353
П. А. ВЯЗЕМСКИЙ	354
В. Г. БЕНЕДИКТОВ	355
АДАМ МИЦКЕВИЧ	356
ИЛЬЯ ТАРЛО	357
А. А. АХМАТОВА	358
А. С. ПУШКИН	359
Н. А. ЗАБОЛОЦКИЙ	360
В. В. МАЯКОВСКИЙ	361
Н. Н. УШАКОВ	362
М. А. ВОЛОШИН	363
В. Г. БЕНЕДИКТОВ	364
А. А. ФЕТ	365
И. Л. СЕЛЬВИНСКИЙ	366
Ю. В. ДРУНИНА	367
С. С. НАРОВЧАТОВ	368
П. МАКУХА	369
И. А. БУНИН	370
М. И. ЦВЕТАЕВА	371
С. П. ЩИПАЧЕВ	372
ИЛЬЯ ТАРЛО	373
И. БРОДСКИЙ	374
СПРАВОЧНЫЕ МАТЕРИАЛЫ	375
Расстояние от крупных городов до Симферополя (в км)	375
Расстояния между городами Крыма	376
Список телефонных кодов Крыма	377
БЛАГОДАРНОСТИ	378
ПРИМЕЧАНИЯ	380
АЛФАВИТНЫЙ УКАЗАТЕЛЬ	389
СОДЕРЖАНИЕ	409

Путеводитель. Всё о Крыме. Симферополь — Ялта: Мир информации, 2002.

3. У 2004 році з'явився черговий путівник по Криму, уривок з якого наведений нижче.

- ◆ Прочитайте цей уривок, виконайте завдання та дайте відповідь на запитання.
- ◆ Визначте тези, які, на вашу думку, не відповідають історичній дійсності.
- ◆ Де в тексті ви помітили маніпуляцію і як ви змінили б текст?

«У середині XVII століття Україна приєдналася до Росії, і, відповідно, у Росії та Кримського ханства з'явилися спільні кордони. Зведена сестра Петра I Софія відправила свого полководця Голіцина для того, щоб він, перемігши Кримське ханство, приєднав Крим до території Росії. Війська Голіцина, заблукавши в степах, так і не досягли Криму. Петро теж мріяв про вихід до Чорного моря, але за своє врядування так і не зміг досягти цього. Крим став частиною Російської імперії тільки за Катерини II, яка зі своїми геніальними полководцями змогла домогтися приєднання Кримського півострова до Росії Після захоплення Криму тут залишився князь Потьомкін.

Катерина II, мандруючи Кримом, дивилася, як ідуть справи. У зв'язку з цією подорожжю імператриці до Криму з'явилися такі назви сіл, як Чисте або Приятне Свідання. Так Росія знову оволоділа територією Кримського півострова.

Надалі Крим постраждав лише за Кримської війни, коли союзна армія англійців та французів, не підтримавши Росію, виступила проти неї.

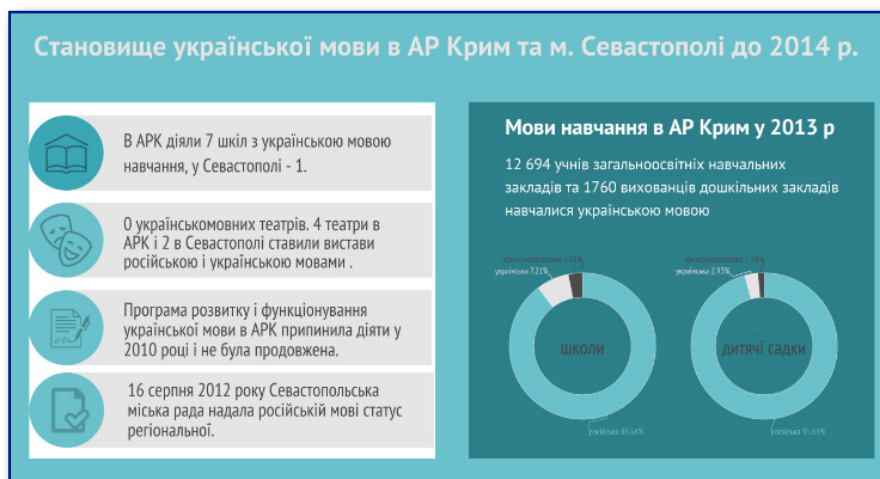
Ще вкотре Крим постраждав під час окупації його військами гітлерівської коаліції. Після поразки фашистів на відновленні Криму працювало близько ста тисяч військовополонених.

Тоді Йосип Віссаріонович Сталін підписав указ про виселення всіх кримських татар, бо вони оголошувалися ворогами народу. Кримські татари воювали на боці Гітлера. Їх вивозили із Криму ешелонами. Уся операція зайняла лише два дні. Татар відправили переважно до Сибіру. 1945 року герої Росії, повернувшись із Берліна, побачили свої колишні будинки зруйнованими. Влада запропонувала їм гарні будинки із землями у Криму. Так у росіян опинилися будинки та господарство татар. Через кілька десятиліть кримські татари досягли реабілітації. На їхньому боці виступало багато дисидентів, зокрема знаменитий бард Булат Окуджава. Повернувшись на батьківщину, вони побачили свої будинки зайнятими. Через це виникли проблеми.

У середині XX століття Хрущов незаконно підписав указ про передання Криму Україні як подарунок до ювілею приєднання України до Росії. Наразі Крим — автономна республіка в складі України».

Джерело: Пугач В. Е. Путеводитель по Крыму. Творческий отчет о поездке 28 августа — 11 сентября 2004 г. 72 с.: <https://www.twirpx.com/file/713196>.

1. До яких висновків ви прийшли ознайомившись з поданою нижче інфографікою? Яка причина такої ситуації, на вашу думку?

Джерело: <https://mova-ombudsman.gov.ua/oglyad-ukrayinskoyi-movi-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah-ukrayini>

Розділ 10

ПЕРЕЛЯК ОЧІЛЬНИКА КРЕМЛЯ

Попри всі свої прямі та непрямі інструменти впливу, Росія помалу втрачала Крим. Саме це, як не дивно, продемонстрували результати виборів до Верховної Ради АРК у березні 2006 року і жовтні 2010-го.

У 2006-му проросійська партія «Союз», яка певний час входила до «Російського блоку», одержала 10 мандатів, проросійські блоки «Народна опозиція» Наталії Вітренко і «Не так!» — 7 і 4, відповідно, ще 9 мандатів завоювала Компартія України, яка виступала за пріоритетний розвиток відносин з країнами СНД і передусім — з Росією та Білоруссю.

У 2010 році картина змінилася. Партія «Союз» одержала вдвічі менше місць — лише 5, стільки ж взяли комуністи (теж майже вдвічі менше), а радикальна «Руська єдність», голова якої не приходив на мітингах, що бачить Крим тільки в складі Росії, — 3.

А що всього в кримському парламенті налічувалося 100 місць, то маємо виразну картину: у 2006 році 30 % виборців Криму так чи інак дивилися в бік Москви, а у 2010-му — тільки 13 %. Натомість збільшився відсоток тих, хто пов'язував своє майбутнє з Україною, підтримавши партії, в яких програми і виборчі гасла не мали нічого спільного з приєднанням Криму до Росії — з 70 % у 2006 році до 87 % у 2010-му.

Такий стан справ, судячи з наступних подій, не на жарт налякав очільника Кремля, адже відсоток симпатиків сепаратистських ідей протягом чотирьох років зменшився понад удвічі. Очевидно, тоді він і ухвалив, що настав час рішучих дій. Тим більше, що у 2010-му закінчилася президентська каденція Віктора Ющенка, з яким Москва не мала шансів домовитися про здачу Криму, а новим президентом став «договороспроможний» Віктор Янукович.

Як саме виглядав первинний план загарбання півострова, ми не знаємо. Проте дещо можна зрозуміти з нині доступних матеріалів. Наприклад, з двогодинного документального фільму Костянтина Кляцкіна «Крим, як це було» (виробництво «Вавилон'13», «DocNoteFilms», 2016 рік). Українські морські офіцери, які служили в Севастополі, де базувалися флоти України та Росії, розповіли на камеру про спільні паради двох флотів, спільні урочистості в міському театрі тощо. Росіяни охоче нав'язували контакти з колегами-українцями, запрошували в гості, далі товаришували сім'ями.

З цього випливає, що розрахунок робився на людський фактор: у вирішальний момент «Х» — коли почнеться операція із завоювання Криму — українські офіцери не відкриють вогонь по друзях-росіянах. А російським офіцерам буде легше загітувати знайомих українців перейти на їхній бік... Тобто йшлося про такий собі гібридний сценарій, де російські військовики нейтралізують українських без застосування сили й перебирають контроль над півостровом «мирним шляхом».

Потім з'ясувалося, що «гостинні» господарі-росіяни таємно записували на аудіоносії розмови під час приватних чаркувань — відтак ФСБ змогла дібрати людей зі схожими голосами. Навіщо? Під час анексії Криму українським офіцерам телефонували «дружини», благаючи перейти на бік Москви, та й самі офіцери нібито дзвонили батькам з повідомленням, що вже присягнули Росії. Все було виконане так віртуозно, що мати одного з героїв фільму тільки під час третього дзвінка зрозуміла, що з нею розмовляє не син...

Спецоперація, отже, готувалася ретельно і заздалегідь. Ми не знаємо, коли Кремль планував її розпочати і яку саме «кризову ситуацію» збирався штучно створити навколо Криму для її виправдання.

Але факт, що розроблений на Луб'янці сценарій довелося терміново коригувати, адже восени 2013 року в Києві почалися акції протесту через відмову президента Януковича підписати Угоду про асоціацію України з ЄС. Масові протести вибухнули також в інших містах, охопивши ледь не всю Україну. Були вони, до речі, і в Криму. Почалася Революція Гідності...

Завдання і питання учням, пов'язані з текстом есе

1. Які зміни відбулися за результатами голосування до кримського парламенту у 2010 році проти результатів виборів у 2006 році?
2. Як діяла російська сторона в Криму проти українців після 2010 року?
3. Чому російські офіцери прагнули «нав'язуватись у друзі» до українських офіцерів та їхніх сімей?
4. Як ви розумієте назву есе?

Робота з джерелами інформації

1. Прочитайте матеріал телеграм-каналу 2012 року. Який основний меседж цього матеріалу? До яких висновків ви прийшли? Які тези есе підтверджує цей матеріал?

«У Севастополі святкують українські та російські моряки

Неділя 29 липня, 2012.

Тривають святкові заходи до Дня флоту України і Дня Військово-морського флоту РФ. У Севастополі був парад. Як передає кореспондент УНІАН, сьогодні вранці з нагоди свята моряків на площі Нахімова відбулася церемонія покладання вінків і квітів до Вічного вогню біля Меморіалу героїчним захисникам міста у 1941–1942 роках.

О 09.00 на кораблях обох флотів відбувся ритуал піднімання прапорів. Після цього в акваторії Севастопольської бухти пройшов спільний парад кораблів. Парадом кораблів командували перший заступник командувача ВМС ЗС України віцеадмірал Сергій Єлісєєв і заступник командувача ЧФ РФ контрадмірал Олександр Носатов. Приймали парад командувач ВМС ЗС України віцеадмірал Юрій Іл'їн і командувач ЧФ РФ контрадмірал Олександр Федотенков. Командувачі параду і приймачі параду спільно на катерах зробили обхід 10 українських і російських кораблів, розташованих у бухті в парадній лінії кораблів.

О 10.00 в акваторії бухти розпочалося військово-спортивне свято, яке проводиться з метою демонстрації бойових можливостей сил двох флотів. Відкрилося це свято, що загалом складається з 15 епізодів, проходженням ракетного корабля на повітряній подушці «Самум» (ЧФ РФ) з державними прапорами РФ і України і підводного човна «Запоріжжя» (ВМС ЗС України) з військово-морськими прапорами України та РФ. Далі відбулося проходження катерів з воєнно-історичними групами «В службі Вітчизні велика честь!», а також продемонстровано такі епізоди, як «Театралізоване дійство «Нептун-2012»», «Підводний десант. Вихід на причал 33 богатирів», «Показ можливостей тральних сил зі знищення морських мінних загороджень противника», «Показ можливостей протичовнових сил зі знищення підводних човнів противника» та інші заходи.

Демонстрація бойових можливостей триватиме до 11.30. До проведення параду і військово-спортивного свята від двох флотів залучено до 30 кораблів і суден, бронетехніка, близько 5 тис. чоловік особового складу. Перед початком військово-спортивного свята з центральної трибуни спортивного клубу ЧФ РФ до військових моряків і присутніх на святі десятків тисяч глядачів з привітальним словом звернувся міністр оборони України Дмитро Саламатін.

Як повідомляв УНІАН, основні заходи з нагоди Дня флоту України заплановано провести 28 і 29 липня, вони пройдуть також в інших місцях базування ВМС ЗС України. Сьогодні ж

у Севастополі на причалі морського вокзалу відбудеться показ озброєння та військової техніки. Увечері на площі Нахімова відбудуться церемонія нагородження переможців конкурсу дитячого малюнка «Як я захищатиму морські рубежі Вітчизни», гала-концерт зірок української і російської естради, святковий артилерійський салют і феєрверк».

Джерело: https://galinfo.com.ua/news/u_sevastopoli_svyatkuyut_ukrainski_i_rosiyski_moryaky_115027.html

2. Прочитайте матеріал Бі-Бі-Сі. Чому російський віцеадмірал висловлює задоволення з приводу «шляху єднання» України і Росії?

Командувач ЧФ Росії: курс правильний

Олександр Шталтовний
для Бі-Бі-Сі, Севастополь

9 травня 2011

Інших варіантів, окрім як зміцнення співробітництва між українськими та російськими військовими моряками, немає - вважає командувач російського Чорноморського флоту віце-адмірал Владімір Корольов.

Поки у Києві та Львові сперечалися, під яким прапором святкувати День Перемоги, у Севастополі моряки українського та російського флотів пройшли кожен під своїм прапором.

Обидва флоти знаходяться на правильному шляху – шляху єднання. Таку заяву віце-адмірал зробив, відповідаючи на запитання Бі-Бі-Сі, як надалі розвиватимуться підписані рік тому Харківські угоди про пролонгацію перебування ЧФ в Україні.

"Я думаю, що та єдність, яку сьогодні показали моряки Чорноморського флоту Росії та Військово-Морських Сил України – вона ще раз продемонструвала, що ми знаходимося на правильному шляху. І інших варіантів немає", - сказав Владімір Корольов.

Російський командувач також наголосив, що вважає "глибоко символічним" спільний парад у Севастополі моряків Росії та України.

"Я ще раз підкреслюю, що сьогодні моряки обох флотів йшли в єдиному строю. Це – глибоко символічно. Бо саме 9 травня 1944 року наші діди та прадіди взяли Севастополь", - додав російський віце-адмірал.

Севастополь - єдине місто в Україні, де на День Перемоги відбувся парад із залученням військової техніки.

Джерело: https://www.bbc.com/ukrainian/news/2011/05/110509_sevastopol_victory_az.amp

3. Який зв'язок існує між фотографіями 2012 та 2013 років, розміщеними нижче?

В. Янукович та В.Путін у Севастополі (2013 рік).

Спільний парад у Севастополі (2012 рік).

Джерело: <https://armyinform.com.ua/2020/07/01/nakazano-druzhyty-abo-yak-ukrayinsku-flotsku-datu-vidryvaly-vid-opiky-starshogo-brata/>

4. У брошурі Центру оборонних стратегій «Від'єднання» Криму: історія та уроки» вказано на політику застосування гібридних інструментів Росії проти України. Чи можете ви навести приклади на підтвердження наведених висновків?

«У підсумку, доокупаційна фаза агресії охоплювала такі гібридні інструменти та методи:

- ◆ чинення політичного тиску в період, коли українська держава робила перші кроки: забезпечення автономії Криму як крок до керованої «незалежності», запровадження інституту президента Криму за підтримки проросійських політиків, блокування прагнень України щодо вступу до НАТО;
- ◆ військова загроза: конфлікт навколо острова Тузли 2003 року, роль Чорноморського флоту як багатофункціонального «троянського коня», психологічний вплив на українські орга-

ни військового керування та органи державної влади, попереднє виявлення та блокування опору з боку українських військових;

- ◆ соціально-культурний вплив: сприяння розвитку культурно-історичної спільності, демографічні зміни на користь російської більшості, перешкоджання реінтеграції кримських татар, вплив російської мови та освіти на інтелектуальну еліту в Криму;
- ◆ економічне кураторство: тіньовий контроль над економікою та руйнівне втручання в місцевий бізнес, використання постачань нафти та газу як важеля для завоювання політичної лояльності».

Джерело:

https://defence.org.ua/wp-content/uploads/2022/01/CDS_Paper-1_History-and-Lessons-of-Occupation-UA.pdf

Розділ 11

ДВА КРОКИ І НОВИЙ ОРІЄНТИР

У 2015 році, з нагоди першої річниці загарбання Криму, Путін заявив, що Москва «ніколи не думала про відторгнення Криму від України, ніколи». І тільки, мовляв, після вчинення «державного перевороту» в Києві (так він іменує втечу Януковича), Кремль ухвалив простягнути руку допомоги кинутим напризволяще кримчанам.

Про брехню щодо «ніколи не думали про відторгнення Криму» йшлося на попередніх сторінках — думали постійно, ще з початку 1990-х. І не тільки «думали», але й діяли. Натомість мітологія про «повернення» Криму у 2014 році виникла відносно нещодавно.

База цієї мітотворчості — маніпуляція датами: Москва стверджує, ніби «простягати руку» почала вранці 23 лютого 2014 року, за два дні після втечі Януковича. Насправді активна фаза спецоперації почалася 20 лютого, коли Янукович перебував при владі (до цієї дати ми ще повернемося). Але перші кроки — підготування кримського електорату до радикального розвитку подій — зробили набагато раніше, у грудні 2013-го, коли з кабельних мереж півострова почали зникати українські телеканали. Мешканців Криму почали «годувати» лише кремлівською телепропагандою і готувати до повного розриву з Києвом, залякуючи тенденційними кадрами з Майдану (бійки з «Беркутом», гумові палиці, перекошені обличчя людей, поранені тощо), що їх супроводжували брехливими коментарями.

На зникнення українських телеканалів та інші сепаратистські прояви Київ не реагував. Янукович, виконуючи свої домовленості з Путіним (восени 2013-го таємно зустрічалися щонайменше тричі), вдавав, ніби на півострові нічого не відбувається. А учасникам протестів після спроби силового розгону Євромайдану в ніч проти 30 листопада, перших поранених і першої пролитої крові було не до Криму.

Далі ненадовго запала тиша — країна святкувала Новий рік і Різдво, а тим часом на півострів малими групами, щоб не привертати увагу, прибували російські козаки, з яких голова партії «Руська єдність» Сергій Аксьонов уже в середині січня 2014-го почав формувати «народні дружини самооборони» (потім Путін подаватиме їх як нібито «місцеве ополчення»). Судячи з того, що Кремль зробив ставку саме на цього політика, створення ним непідконтрольних Україні збройних загонів можна вважати початком «лагідної окупації».

Звісно, вибір Москви міг би здивувати — маргінальний діяч, партію якого підтримали на парламентських виборах лише 3 % кримчан. Але важливішим виявилось те, що протягом кількох років чоловік активно обстоював ідею переходу Криму до Росії. А головне, давно співпрацював з Москвою, тож вважався надійним і перевіреним кадром. Ще й громадянин Росії.

Отже, першим кроком проросійських сепаратистів було через залякування Майданом, по-перше, ментально «відв'язати» кримчан від Києва, перерізати оцю пуповину, а по-друге, створити незаконним дружинам самооборони позитивний імідж захисників півострова від «бандерівської наволочі».

Другий крок — просування ідеї пріоритету кримських законів над українськими, ідеї незалежності півострова. Мовляв, Київ нам тепер не указ, самі все вирішуватимемо. Та й України взагалі завтра не буде, бо розвалиться на кілька частин. Уже 24 січня така собі «Севастопольська координаційна рада» виступила за створення на південному сході і в центрі України Федеративної держави Малоросія (орієнтованої, звісно, на Москву).

Тобто щонайменше за місяць до декларованої Москвою дати початку «спецоперації» процес відторгнення півострова вже був запущений.

Перше озвучування альтернативи Києву відбулося 4 лютого — президія Верховної Ради АРК «в умовах, коли групи націонал-фашистського спрямування рвуться до влади» обговорювала доцільність загальнокримського опитування про майбутній статус півострова, а також намір звернутися до президента Росії та Державної думи з проханням стати гарантом автономії Криму. Насправді ніхто на автономний статус півострова не посягав, але важливо було зробити «вкидання» актуального орієнтира — Москва замість Києва. Вже 19 лютого кримський парламент зажадав внесення змін до Конституції України і навіть проведення всеукраїнського референдуму з «ключових питань» державного устрою.

20 лютого в Києві градус протистояння сягнув максимальної позначки — на Інститутській вулиці невідомі снайпери почали стріляти по протестувальниках. Згодом перші особи України (президент Петро Порошенко, голова СБУ Валентин Наливайченко, перший віцеспікер Верховної Ради Андрій Парубій) зроблять офіційні заяви про належність тих снайперів — убивць «Небесної сотні» — до ФСБ Росії. Керував ними помічник президент РФ Владислав Сурков, кремлівський куратор «українського напрямку», який саме того дня терміново прибув до Києва. Тоді ж в українській столиці «засвітився» й генерал-полковник ФСБ Сергій Беседа.

Вбивство снайперами кількох десятків майданівців сколихнуло світову спільноту й надовго стало головною темою новин у медіях. Користуючись цим як прикриттям, у Кремлі вирішили: «Починаємо!». Саме 20 лютого з бази Чорноморського флоту в Севастополі виїхали російські бронетранспортери в напрямку Феодосії та низки аеродромів морської авіації, а бойові підрозділи перейшли на посилений режим охорони... Пізніше на російських медалях «За повернення Криму», якими нагороджуватимуть окупантів, уже не соромлячись вкажуть реальні дати «спецоперації»: 20.02.14–18.03.14.

Пізно ввечері 20 лютого президія Верховної Ради АРК ухвалила скликати позачергову сесію парламенту «для обговорення громадсько-політичної ситуації в Україні». Цим неконкретним формулюванням приховували намір проголосувати за відділення півострова від України. Але вранці будинок кримського парламенту пікетували прихильники Євромайдану, не дозволивши ухвалити сепаратистське рішення.

Завдання і питання учням, пов'язані з текстом есе

1. Про які два кроки йдеться в есе?
2. Яким чином Росія посилювала свій вплив у Криму під час Революції гідності?
3. Коли почалася військова операція із захоплення Криму Росією та які деталі її проведення ви можете назвати?
4. Створіть синонімічну назву есе, яка б відображала його меседжі.

Робота з джерелами інформації

1. **Про що свідчить уривок зі статті «Від Тузли до анексії. Чому Росії вдалося захопити Крим у 2014-му?»? Які висновки ви можете зробити?**

«У 2011–12 роках стається багато інцидентів, коли Росія самовільно захоплює українське навігаційне обладнання. І це були перші ознаки, що Росія може силовим шляхом забрати об'єкти, які належать Україні. Головне управління розвідки фіксує, що на території Криму йде підготування воєнізованих груп. А 810-а бригада морської піхоти на своїх полігонах пропрацьовує питання підготування, оснащення незаконних збройних формувань на території Криму.

З 2012 року в Криму Росія посилено готує чотири бригади. Укомплектовані контрактниками, переозброєнні новими зразками техніки. За інформацією Ігоря Воронченка, яку він отримав від ГУР, у січні 2014-го ці бригади починають інтенсивне підготування».

<https://www.radiosvoboda.org/a/chomu-rosiji-vdalosia-zaxopyty-krym/31106434.html>

2. Ознайомтесь зі спогадами Ірини Седової, члена Кримської правозахисної групи, яка висвітлювала проєвропейські акції в Керчі. Виділіть з її спогадів три важливі тези, які характеризують ситуацію в Криму в кінці 2013 — на початку 2014 років.

«— У Керчі Євромайдан був не таким численним, як у Сімферополі - не постійна акція, а тільки кілька мітингів. На одному з них, де була і я, на промовців напали, закидали яйцями, нас намагався розтерзати натовп. Довелося рятуватися втечею, і якби не місцева поліція, все могло б закінчитися погано. Одну людину, яка не змогла вибратися, побили ногами проросійськи налаштовані люди — частина з них точно була проплачена, тому що мої колеги зняли на відео, як поліція розплачувалася з цими тітушками... Російська пропаганда розпалювала ненависть до Євромайдану всі три місяці, поки він тривав, і суспільство в Криму було так накачане цією ненавистю, що багато хто став на сторону Росії. Люди виходили на проросійські мітинги щиро, вони були налякані й думали, що Росія «захистить від бандерівців». Ірина Седова вважає, що російська пропаганда зайняла і ретранслювала таку позицію щодо Майдану, бо керівництво Росії боялося повторення подібних виступів у Москві».

Джерело: Євромайдан і Крим: проукраїнські мітинги, тітушки та справи про розстріли:
<https://ua.krymr.com/a/evromaidan-ta-krym-mitynhy-titushky-i-spravy-pro-rozstrily/30445931.html>

3. Чи підтверджує цей матеріал висновки зроблені в есе? Знайдіть тези в есе на підтвердження вашої думки?

«Безпосереднє підготування до анексії Криму почалося восени 2013 року, впевнений Ігор Воронченко. В листопаді на російську базу в Гвардійському завозять 45 цистерн авіаційного гасу замість звичайних 12. Це паливо для «Іл»-ів, які прилетять на півострів у лютому 2014-го.

Олімпіада 2014-го в Сочі. Під цією легендою створюється дуже потужне угруповання «з метою дотримання заходів безпеки і боротьби з тероризмом». Під цим прикриттям до Краснодарського краю перекидають 31-у окрему десантно-штурмову бригаду з Ульяновська, 98-му повітрянодесантну дивізію з Іванова.

«У 2013 році було створене російське угруповання, яке «забезпечувало проведення зимових Олімпійських ігор». Використовуючи цю легенду, російські військові пропрацьовують блокування морської акваторії, блокування повітряного простору, проведення різноманітних розвідувальних операцій. Використовують розвідувальну авіацію, літаки дальнього радіолокаційного виявлення. Також проводять агресивні розвідувальні дії щодо України», — розповідає Вадим Скібіцький, представник Головного управління розвідки Міністерства оборони України.

Всю цю аналітичну розвідувальну інформацію Віктор Муженко як заступник начальника Генштабу не отримує. І згадує, що в них були на той час лише припущення, що Росія до чогось готується.

Ще один заступник начальника Генштабу, Віктор Назаров, стверджує, що розвіддані передавалися вищому політичному керівництву, але жодної зворотної реакції тоді не було.

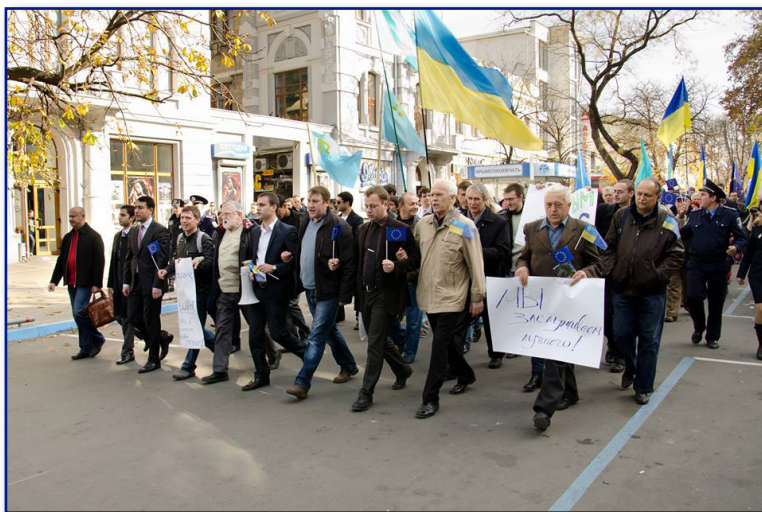
До Криму перекидають підрозділи російських мобільних десантно-штурмових військ із досвідом Чеченської та Грузинської війн».

(Від Тузли до анексії. Чому Росії вдалося захопити Крим у 2014-му?)

Джерело: <https://www.radiosvoboda.org/a/chomu-rosiji-vdalosia-zaxopyty-krym/31106434.html>

4. Як ці фотографії характеризують становище в Криму під час Євромайдану та Революції гідності?

Перша акція 24.11.2013 в Симферополі

Український вертеп в Симферополі від активістів Євромайдану

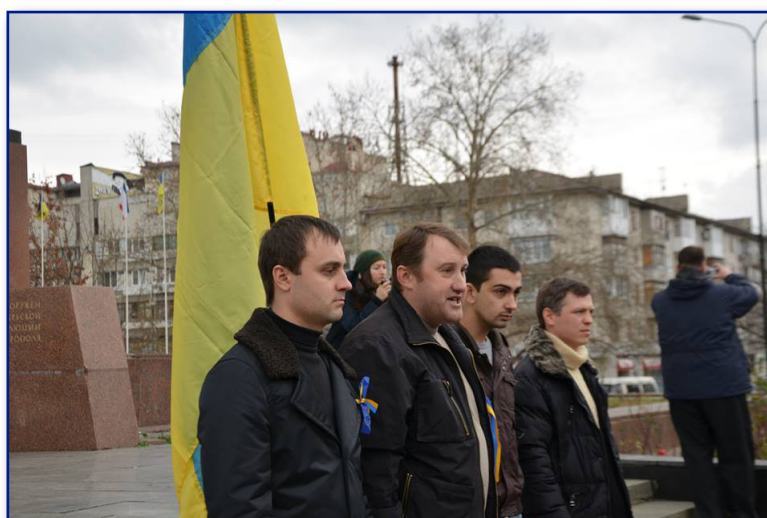
Студенти, учасники Євромайдану

Координатори Кримського Євромайдану на мітингу

Активісти Євромайдану на мітингу в Києві 16.12.2013

Сімферополь. Координатори Євромайдану

Розділ 12

ВКРАСТИ КРИМ: СПРОБА ЧЕТВЕРТА

Публічне повалення української влади в Криму почалось із Севастополя. 23 лютого біля будинку міської держадміністрації відбувся задалегідь підготовлений політичний фарс: на мітингу «Народної волі проти фашизму на Україні», де присутні — ретельно дібрані особи — тримали російські триколори, один прапор Білорусі та лозунги «Путін — наш президент» і «Росіє, ми кинуті, візьми нас назад!», обрали «народним мером» місцевого бізнесмена Олексія Чалого («Я з Україною борюся. Майже двадцять років», — скаже він після анексії московському журналістові). Наступного дня законний голова міської держадміністрації Володимир Яцуба заявив про відставку.

До Сімферополя терміново прибула група депутатів російської Держдуми на чолі з головою комітету в справах СНД, євразійської інтеграції та зв'язків зі співвітчизниками Леонідом Слуцьким. Він оголосив про початок видачі кримчанам російських паспортів за спрощеною процедурою. Складалося враження, ніби Москва робить ставку на паспортизацію — процес більш-менш тривалий, що міг розтягнутися на тижні й місяці. Але насправді то був лише хід для відволікання уваги від головного.

За три дні на вулицях Сімферополя та інших міст півострова з'явилися озброєні молодики у військовій формі без погонів. Їх швидко прозвали «зеленими чоловічками». Зрозуміти, хто вони й звідки взялися, було неможливо. Розмовляти з місцевими мешканцями або журналістами відмовлялися, від телекамер відверталися. Натомість були добре організовані й діяли за чітким планом, швидко беручи під контроль урядові, стратегічні та інфраструктурні об'єкти.

Московська газета «Коммерсантъ» пізніше писала: «27 лютого 2014 року близько 4:30 за місцевим часом добре споряджені люди в камуфляжі без відзнак, у захисних окулярах і масках стали займати будівлю Верховної Ради Криму, а трохи пізніше — і Ради міністрів республіки. Тримаючи в руках автомати Калашникова, снайперські гвинтівки Драгунова та “Вінторез”, кулемети “Печеніг” і гранатомети “Муха”, групи з кількох десятків людей вивели з будівель міліцію, що чергувала там (не зробивши жодного пострілу), замінили українські прапори російськими на обох адміністративних будинках і забарикадувалися всередині, відмовившись вести будь-які переговори з тодішнім головою Ради міністрів Криму Анатолієм Могильовим».

У цей час Путін у Москві натхненно брехав журналістам, що невідомі силовики, які блокують у Криму урядові та інші об'єкти, не російські військовослужбовці. Робив вигляд, ніби взагалі не в курсі, хто є ці люди, а щодо камуфляжної форми заявив, що її можна придбати в будь-якому магазині. У квітні, коли анексія Криму стала фактом, зізнався, що то були вояки РФ. Щоправда, їхню появу мотивував необхідністю забезпечити «умови для вільного волевиявлення» кримчан на референдумі. Лише за пів року, у жовтні, Путін нарешті визнав те, що раніше заперечував — росіяни не референдум охороняли, а захоплювали адмінбудинки і блокували українські військові підрозділи в Криму, і раптом додав: «Ми цього ніколи не приховували».

За словами представника Росії в ЄС Володимира Чижова, на початку «операції з повернення Криму» на півострові діяли 16 тисяч «зелених чоловічків», а після захоплення Сімферопольського аеропорту доправили літаками ще 9 тисяч осіб. Можливо, реальні цифри набагато більші.

Згадана газета «Коммерсантъ» — взагалі дуже поінформоване респектабельне видання — повідомила, що «первинне приховане перекидання військ» почалося (увага!) «протягом першої половини другої декади лютого», тобто в межах 11–15 лютого. А «зеленими чоловічками» виявилися бійці 16-ї бригади спецпризначення, 76-ї десантно-штурмової дивізії та 45-го окремого полку по-

Зелені чоловічки в Сімферополі

вітряно-десантних військ. Судячи з усього, їх ночами таємно привозили кораблями Чорноморського флоту й переховували в приміщеннях, що належали флоту та... мерії Москви (так, уряд російської столиці мав свою нерухомість у Севастополі). А літаками пізніше прилетіли підрозділи Сил спеціальних операцій.

Того ж 27 лютого керівники кримського парламенту почали збирати депутатів на позачергову сесію для ухвалення «історичних» рішень. Але народні обранці під різними приводами ухилялися від цієї сумнівної честі — щойно центральна влада відновить контроль над півостровом, сепаратистам і зрадникам буде непереливки. Та й чого варті рішення, ухвалені під дулами автоматів Калашникова? Натомість «зелені чоловічки» заїжджали за деякими членами парламенту й примусово доставляли до зали засідань.

Навіть за таких умов кворуму не було — в залі зареєстрували 64 особи (тобто не набралось бодай 2/3 зі 100), до того ж деякі «зареєстровані» пізніше заперечили свою присутність.

Учасники зібрання (легітимною сесією це назвати важко) відправили у відставку законного прем'єр-міністра Криму Анатолія Могильова і призначили замість нього Сергія Аксьонова, вже згаданого лідера маргінальної партії «Руська єдність».

Від цього моменту ситуація в Криму втратила легітимність — все, що відтоді відбувалося на півострові, було незаконне. Річ у тім, що за Конституцією АРК (ст.37) кандидатуру прем'єра пропонує президент України, а парламент автономії тільки вирішує, погодитися чи ні. Станом на 27 лютого обов'язки президента виконував голова Верховної Ради України Олександр Турчинов (відповідно до ст. 112 Конституції України, якщо президент країни не виконує свої функції, його повноваження тимчасово перебирає очільник парламенту).

Натомість ані Турчинов, президентські повноваження якого кримський парламент не визнавав, ані Янукович, якого парламент автономії вважав і далі головою держави, кандидатуру Аксьонова не вносили. Він — самопроголошений прем'єр-міністр. Власне, самозванець.

Далі «сесія» кримського парламенту призначила референдум про статус Криму — так само протизаконно. Річ у тім, що ст. 18 Конституції АРК дозволяє автономії «призначати і проводити республіканські (місцеві) референдуми з питань, що належать до відання Автономної Республіки Крим», натомість повноваження влаштовувати референдум щодо зміни кордонів України належать тільки центральній владі в Києві.

Завдання і питання учням, пов'язані з текстом есе

1. Коли почалося публічне повалення української влади в Криму?
2. Яка роль Росії в подіях кінця 2013 — початку 2014 років у Криму?
3. Дайте власне означення терміна «зелені чоловічки».
4. Чому можна вважати нелегітимним усе, що відбувалося після 27 лютого 2014 року в Криму?
5. Росія, захоплюючи владу, діяла спонтанно, у відповідь на дії центральної влади в Києві після 20 лютого 2014 року чи це була заздалегідь спланована акція?

Робота з джерелами інформації

1.

1. Проаналізуйте уривки з матеріалу «Як захоплювали Керч: хроніка подій 2014 року» і поставте ряд уточнювальних запитань до змісту. Чому, на вашу думку, події відбувалися саме так?

«22 лютого. Вранці 22 лютого в Керчі був запланований мітинг прихильників євроінтеграції, організований місцевим відділенням партії УДАР. На центральній площі зібралося багато людей: пенсіонерів, жінок середніх років. Найбільше було молодих людей із георгіївськими стрічками та стрічками кольорів російського прапора.

Перед початком мітингу зазвучав гімн України, однак при перших спробах організаторів зробити заяви, їх почали закидати сирими яйцями. З натовпу почали лунати вигуки, які переросли в скандування: «Фашисти!», «Геть!». У натовпі багато хто був упевнений, що організатори та доповідачі приїхали до Керчі з Києва. Журналістку **Ірину Седову**, яка намагалася виступити, стягнули з трибуни, саму трибуну та звукове обладнання розстрожили. У натовпі з'явилися російські прапори.

Група молодих людей із георгіївськими стрічками почала бити чоловіка, якого прийняли за організатора. Коли він спробував піти, кілька десятків людей наздогнали його, повалили на землю та почали бити ногами. На окрики міліції нападники не реагували. Інша група оточила голову місцевого відділення партії УДАР **Миколу Стебловського** та його сина, міліціонери організували «живий коридор», щоб вивести їх із натовпу.

26 лютого. До Керчі починають прибувати групи чоловіків із Росії, які називаються «казаками». Керівник місцевого відділення «Русского единства» Сажин стверджує, що 26 лютого координатори з Росії поставили йому завдання розміщувати «казаків», які упродовж кількох днів приїжджатимуть із Росії до Криму через Керченську переправу. За його словами, спочатку «казаків» селили в місцевій церкві, потім - на одній із місцевих баз відпочинку.

Організовані групи «казаків» прибували партіями по кілька десятків людей, після зупинки в Керчі вони вирушали в інші міста Криму. Для транспортування використовували вантажівки та автобуси зі щільно запнутими шторами.

Генеральний директор ТОВ «ТІС-Крим» **Сергій Ходько** пізніше стверджував, що під час транспортування «казаків» із Росії через Керченську переправу українські митники та прикордонники виявляли такі групи: «Частину пропускали, частину зупиняли, частину завертали. Але поступово завдання виконувалося – упродовж 2–3 днів були масово перекинуті людські резерви».

28 лютого. На території Керченської поромної переправи 28 лютого з'явилися озброєні російські військові без знаків розрізнення і кілька військових автомобілів «Урал».

Пізніше підполковник морської піхоти Росії **Сергій Москаленко**, який у 2014 році служив у Севастополі, стверджував, що отримав розпорядження висунутися в бік Керчі, щоб «забезпечити безперебійну роботу поромної переправи». За його словами, російським військовим вистачило однієї години переговорів, щоб узяти переправу під контроль.

Цього ж дня понад десять російських військових вертольотів, які прямували з Росії, пролетіли на низькій висоті над Керчю, прямуючи вглиб Криму.

2 березня. Російські військові 2 березня блокували військову частину А-0669, де дислокувалися морські піхотинці. Морпіхи відмовилися пропускати російських військових на територію, і ті оточили периметр військової частини.

Вночі цього дня кілька автобусів з озброєними російськими військовими під'їхали до території Керченського загону морської охорони. Приблизно годину російські військові вели переговори з українськими військовослужбовцями, після чого їм відчинили ворота, і російські військові заїхали на територію частини...»

Джерело: <https://ua.krymr.com/a/yak-zalhopliuvaly-kerch-khronika-podii-2914-roku/30461138.html>

2. Які факти ви додали б до інфографіки «Окупація Криму: як це було»

3. Які нові факти зі спогадів журналіста М. Семени доповнюють зміст есе?

«27 лютого я приїхав у центр Сімферополя рано, була призначена зустріч з колегою. Але вигляд знайомих будівель здивував мене. Вхід до будівлі «верхушки», як журналісти називали кримський парламент, був забарикадований ящиками, бочками, якимись уламками конструкцій. Навколо боязко ходили якісь зелені солдати без погонів, але їхні автомати були з підцівковими гранатометами. Таких тут раніше не бачили. Будівля Ради міністрів також охоронялася вздовж периметра такими ж вартувими. Вони діловито походжали взад-вперед, ні з ким не говорили, але й нікого не пропускали. Я зателефонував знайомим з Радміну й мені сказали, що усім, хто там працював, вранці зателефонували й сказали, щоб на роботу не виходили, будівля захоплена невідомими.

Через якийсь час до них зайшов тодішній голова уряду **Анатолій Могильов**, але незабаром він вийшов звідти й розповів натовпові журналістів, що будівля захоплена, хто ці люди, вони не знаються, чого хочуть, не говорять, сказали, що скоро все з'ясується, чекайте розпоряджень начальства. Схоже, для Могильова це було несподіванкою, він був роздратований, пішов шукати керівництво Верховної Ради...»

(Як це було: 27 лютого, 2014 року, Сімферополь. Захоплення... Глави майбутньої книги.
<https://ua.krymr.com/a/yak-tse-bulo-zakhoplennia-krym-mykola-semena/31129703.html>)

Розділ 13

КРИМ У ПОЛОНІ

Депутати призначили референдум на 25 травня, але за кілька днів Аксьонов, порадившись, вочевидь, з Кремлем, заявив про перенесення терміну на 30 березня. А вже 4 березня повідомив, що референдум може відбутися ще раніше. Логіка зрозуміла: навіть кишеньковий злодюжка зазвичай діє швидко, а коли викрадаєш цілий півострів, квапитись не є безпечно й поготів.

6 березня парламент автономії, навіть не дочекавшись референдуму, ухвалив рішення увійти до складу Росії і звернувся до Москви з пропозицією про початок процедури входження. Це був своєрідний сигнал мешканцям півострова, мовляв, усе вже вирішено заздалегідь, пручатися нема сенсу, а референдум — такий собі фарс для годиться.

7 березня в.о. президента України Олександр Турчинов підписав указ про призупинення рішення кримчан щодо референдуму. Але самопроголошена влада Криму, зацікавлена в тому, щоб надати вже проведеній окупації півострова вигляд нібито законності, не скасувала цей антиконституційний захід.

16 березня відбулося те, що колабораціоністи назвали референдумом (кримські татари його бойкотували). А вже наступного (!) дня оголосили результати, хоча яким чином встигли неправдоподібно швидко опрацювати понад 1,5 мільйон бюлетенів (стільки людей, за офіційною версією, взяли участь у голосуванні), можна лише здогадуватися. Отже, заявили, ніби на виборчі дільниці прийшли 82,71 % тих, хто був у списках, з них 96,77 % висловилися за приєднання до Росії. Ймовірно, ці переможні відсотки попросту «намалювали» в Кремлі.

Варто згадати, що 2010 року в бік Москви більш-менш поглядали 13 % кримчан, а радикальну ідею входження Криму до складу Росії підтримували тільки 3 %. Звідки раптом взялися фантастичні 96,77%?

Адекватніші відомості з'явилися в травні на сайті Ради при президенті Російської Федерації з розвитку громадянського суспільства і прав людини: «За приєднання до Росії проголосували 50–60 % виборців за загальною явки 30–50 %». Тобто насправді лише близько 15 % мешканців Криму хотіли бачити своїм державним прапором російський триколон. Незручну новину з сайту прибрали, натомість про неї повідомили світові інформаційні агенції (зокрема, й УНІАН). Подібну оцінку явки — 30–40% — дав за своїми джерелами й Меджліс кримськотатарського народу.

Того ж 17 березня, коли оприлюднили офіційні результати псевдореферендуму, оголосили про створення самостійної Республіки Крим (звісно, ніким не визнаної). Але «незалежність» тривала лише один день, бо вже 18 березня до Москви вилетіли троє колабораціоністів — самопроголошений «прем'єр-міністр Криму» Аксьонов, самопроголошений «народний мер Севастополя» Чалий та «спікер» кримського парламенту Константінов, який втратив посаду разом із припиненням діяльності Верховної Ради АРК. У юридичному сенсі ці люди не мали ніяких повноважень і представляли тільки самих себе.

Натомість у Москві вони підписали договір про входження Криму — й окремо Севастополя (за російською мітологією Севастополь не частина Криму) — до складу Російської Федерації. У «спецоперації» з викрадення півострова поставлено фінальну крапку — на згаданій раніше медалі «За повернення Криму» саме 18 березня подано як дату її завершення.

Більшість країн не визнала кримський референдум, а Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію про те, що референдум у Криму не має законної сили і не може слугувати підставою для

будь-якого змінення статусу півострова. З погляду міжнародного права Крим залишився українським. Але фактично там порядкує — тимчасово — російська окупаційна адміністрація.

За п'ять років на мітингу в Севастополі Аксьонов «розкрив карти»: ініціатором анексії Криму були зовсім не мешканці півострова, а особисто Путін. «Це його рішення, вольове рішення, — підкреслив самопроголошений «прем'єр». — Якби він особисто не сказав “Все, ми працюємо, рухаємося”, можливо, цього процесу не було б. Його роль основна в у всьому цьому».

Ба більше, за словами Аксьонова, Путін особисто керував загарбанням Криму. А це означає, що очільник Кремля безсоромно брехав, коли казав журналістам, що не знає, хто такі «зелені чоловічки». Брехав про «місцеву самооборону» та «місцеве ополчення». Брехав, кажучи, що Москва «ніколи не думала про відторгнення Криму від України». Брехав, ще й як брехав! Не можна вірити очільникам Кремля...

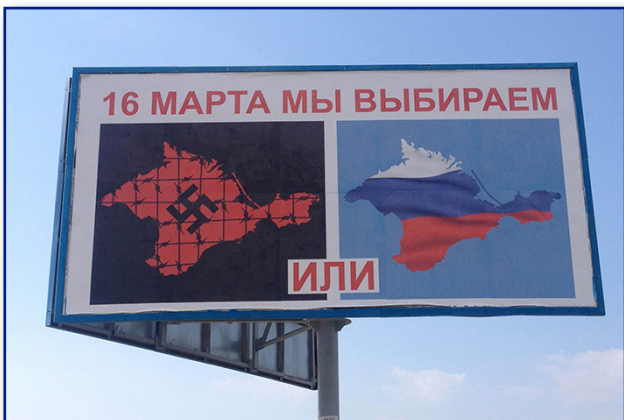
18 березня 2014 року Крим потрапив у російський полон.

Завдання і питання учням, пов'язані з текстом есе

1. Чому дату так званого референдуму про приєднання Криму до Росії переносили кілька разів?
2. Чому реальні цифри участі кримчан у «референдумі» 2014 року не збігалися з офіційними?
3. Яке ставлення міжнародних організацій і держав до рішення, ухваленого в Москві 18 березня 2014 року?
4. Яка роль В. Путіна в загарбанні Криму у 2014 році?

Робота з джерелами інформації

1. Які маніпуляції ви помітили на виборчих плакатах?

2. Прочитайте аналітичний матеріал журналістів про ситуацію напередодні «референдуму» 16 березня 2014 року в Криму у сфері медіа. Про що свідчать ці факти? Як вони вплинули на результат референдуму?

«Окрему увагу варто звернути на те, що сьогодні такі популярні українські телеканали, як «1+1», СТБ, «5 канал», ICTV, «Інтер» на Кримському півострові відімкнено. Але й це не найстрашніше. Замість українських телеканалів на їхньому місці з'явилися російські НТВ, «Росія 24» та інші.

Усі місцеві севастопольські телеканали закликають голосувати на референдумі за приєднання Криму та Севастополя до Росії. Ще тиждень тому новини трансливалися українською мовою, а сьогодні телеведучі ведуть мовлення російською.

Самі будівлі телеканалів у Севастополі посилено охороняються «Беркутом» та місцевою самообороною.

«Мені байдуже, що відімкнули українські канали, ними говорили неправду. Але як мені тепер дивитися серіали та розважальні передачі, до яких я звикла? Добре, хто має комп'ютер та інтернет, а от у мене немає. Прикро», — нарікає мешканка Севастополя Світлана.

Спочатку самозвана влада Криму заявила про те, що українські телеканали не транслиються в Криму лише з технічних причин. Проте кілька днів тому перший віцепрем'єр автономії Руслан Теміргалієв повідомив, що канали відімкнено спеціально «через фальсифікацію інформації на території Криму». Також він пообіцяв, що після референдуму можливе їх «повернення».

«Відімкнення цих каналів (українських телеканалів — «ОстроВ») тимчасове, після проведення референдуму ці канали можуть бути акредитовані відповідно до законодавства та продовжити роботу на території Криму», — повідомив віцепрем'єр.

Не секрет, що в багатьох районах Криму, особливо гірських, інтернету просто нема. Тому основна частина мешканців півострова просто позбавлена можливості читати та слухати українські новини. Російські телеканали — це чи не єдине джерело інформації.

Крим штучно зробили російським регіоном. Людям нав'язують проросійські погляди, культуру, думки. Багато хто просто не в змозі протистояти цій божевільній та однокілій пропаганді. Тому результати референдуму сьогодні особливо ніхто й не чекає, всі чекають лише на його наслідки. Нова кримська влада намагає і 120 % голосів за входження Криму до складу Росії».

(Русская пропаганда в Крыму в преддверии референдума. Обещания и реальность:
<https://www.ostro.org/general/politics/articles/440058/>)

3. Дайте назву розміщеним нижче мемам Який меседж кожної з них? Що їх об'єднує і які є відмінності в авторських задумах?

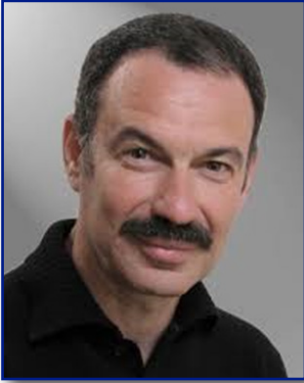
5. У матеріалі «5 причин, чому «референдум» у Криму незаконний» їх названо і подано нижче в уривку. Чи можете ви скласти рейтинг цих причин, починаючи з найважливішої, на вашу думку? Чи поданий перелік досить обґрунтований і не варто змінювати послідовність?

«**Перша причина** незаконності проведення подібного «референдуму» — те, що він порушував Конституцію України... **Друга причина**, що свідчить про незаконність «референдуму» — кількість проросійських ЗМІ, які домінували на півострові у 2014 році... Мешканка Севастополя Лара Мос пригадує, що російська пропаганда працювала на залякування мешканців півострова: «Я пам'ятаю, у школі батьки однокласників моїх дітей абсолютно серйозно розповідали, що українські фашисти завезли шибениці, вони будуть вішати російських жінок. Російськомовних будуть розстрілювати, а військові НАТО вже розподілили квартири на Великій Морській у Севастополі. І ось усі ці фейкові страшилки, їх рівень був просто позамежний»... **Третя причина** — російські військові захопили ключові частини півострова. І громадяни «голосували» під пильним поглядом російських «зелених чоловічків». Олена Лисенко пояснює, що всю «брудну роботу» із зачистки від журналістів виконували саме «казаки»... **Четверта причина** — це швидкість підготування «референдуму». Голосування було підготовлене за 20 днів, що не дало можливості для громадського обговорення... Актор із Сімферополя Євген Черніков розповідає: «У бюлетенях обіцяли три питання, Крим у складі Росії, Крим у складі України та Крим як незалежна держава. Багато хто з людей реально повірив у чесність голосування, ніби їхня думка когось хвилює, вони хотіли піти на референдум, щоб проголосувати за Крим у складі України. А такого пункту врешті навіть і не було»... **П'ята причина** незаконності «референдуму» — у відсутності міжнародних незалежних спостерігачів. Це якраз наслідок першого пункту: ані Україна, ані члени Євросоюзу, ані група «G7» не визнали окупацію Криму...»

Джерело: <https://crimea.suspilne.media/ua/articles/45>

ПРО АВТОРІВ

Цалик Станіслав, український історик і письменник. Автор/співавтор 10 книг. Працює в документальному жанрі, пише про маловідомі або невідомі сторінки української історії. Співпрацює з провідними українськими ЗМІ, має численні публікації в закордонних виданнях, постійний автор BBC News Ukraine. Член Асоціації європейських журналістів та Української Кіноакадемії. Лауреат Мистецької премії «Київ» імені Івана Миколайчука в галузі кіномистецтва.

Волошенюк Оксана, менеджерка медіаосвітніх програм Академії української преси, наукова співробітниця відділу кіномистецтва і телебачення Інституту мистецтвознавства фольклору та етнографії імені М. Рильського НАН України. Співавторка 17 посібників із медіаосвіти та медіаграмотності, 7 навчальних програм для різних вікових категорій, тренер із медіаосвіти та медіаграмотності (спеціалізація: кіноосвіта і візуальна грамотність), співавторка навчальної програми та посібника інтегрованого курсу «Громадянська освіта» для 10 кл., рекомендованих МОН. Співавторка Державного стандарту середньої освіти Нової української школи.

Мокрогуз Олександр, завідувач катедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського, доцент, кандидат педагогічних наук. Співавтор шкільних програм, підручників та навчально-методичних посібників і з громадянської освіти, історії, медіаосвіти, рекомендованих МОН для загальноосвітньої школи та педагогічних ВНЗ України. Член Всеукраїнської Спільки викладачів суспільних дисциплін і громадянської освіти.

Навчально-методичний посібник

**Цалик Станіслав
Мокрогуз Олександр
Волошенко Оксана**

**Нариси з історії Криму у ХХ-ХХІ ст.:
1990–2014 рр.:
додатковий матеріал для вчителів
для 11 класу загальної середньої освіти.**

Загальна редакція: Волошенко О. В., Євтушенко Р. І.

Навчально-методичний посібник

*Літературна редакція: Олександр Телемко
Верстка: Андрій Чернявський*

Академія української преси тел. (044) 223 73 11

e-mail: info@aup.com.ua

Сайт: <http://aup.com.ua/>

Портал «Медіаосвіта та медіаграмотність»: <http://www.medialiteracy.org.ua/>

Сторінка на Facebook: <https://www.facebook.com/aupfoundation>